

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

Filozofická fakulta

Ústav románských studií

Diplomová práce

Jana Kadlecová

Vycpávková slova a spojení v portugalštině

Filler words and expressions in Portuguese

Vedoucí práce: PhDr. Jaroslava Jindrová

Praha 2011

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Praze dne 4. ledna 2011

Jana Kadlecová

OBSAH

1	Úvod.....	5
1.1	Cíle a metody práce.....	6
2	Historie a definice vycpávkových výrazů.....	8
2.1	Historie.....	8
2.2	Moderní definice.....	10
2.2.1	Terminologie.....	12
2.2.2	Diskursové částice.....	13
3	Gramatikalizace a pragmatikalizace.....	18
3.1	Gramatikalizace.....	18
3.2	Pragmatikalizace.....	22
3.2.1	Mechanismy pragmatikalizace.....	23
3.3	Partikulizace.....	27
4	Charakteristika vycpávkových výrazů.....	29
4.1	Funkce diskursových částic.....	32
4.1.1	Freitag.....	32
4.1.2	Cezario et alii.....	35
4.2	Prototypická koncepce.....	38
4.2.1	Vnitřní uspořádání třídy diskursových částic.....	45
5	Morfologické aspekty.....	48
5.1	Třídění DČ.....	48
5.1.1	Slovesa.....	50
5.1.2	Příslovce.....	59
5.1.3	Spojky.....	65
5.1.4	Adjektiva.....	67
5.1.5	Substantiva.....	69
5.1.6	Zájmena.....	70
5.1.7	Citoslovce a nelexikální výrazy.....	71
5.1.8	Směšované výrazy.....	74
5.2	Korelace původ DČ - typy DČ/počty výskytů.....	78
6	Sémanticko-pragmatické aspekty.....	80
6.1	Funkce DČ.....	81
6.1.1	DČ kontrolní.....	81
6.1.2	DČ zpětné vazby.....	84
6.1.3	DČ výzvové.....	85
6.1.4	DČ sekvenční.....	86
6.1.5	DČ interpunkční.....	93
6.1.6	DČ reformulační.....	94
6.1.7	Vágní výrazy.....	97
6.1.8	Explicitní hezitace.....	99
6.1.9	DČ iniciační.....	100
6.1.10	Výplně pauz.....	102
6.2	Korelace forma - funkce.....	103
7	Syntaktické aspekty.....	106

7.1	Větné členy vs. vsuvky.....	107
7.1.1	Slovesné výrazy	107
7.1.2	Vágní DČ	108
7.1.3	Syntakticky nezávislé výrazy.....	108
8	Vycpávkové výrazy v mluveném a psaném projevu	113
9	Závěr	117
10	Bordões linguísticos em português (resumo).....	119
11	Vycpávková slova a spojení v portugalštině (résumé)	122
12	Filler words and expressions in Portuguese (Abstract).....	123
	Bibliografie	124

1 ÚVOD

Vycpávkových výrazů, jak v češtině, tak i v portugalštině, si nelze nevšimnout. Tvoří poměrně významnou část běžného vyjadřování a jsou tedy nedílnou součástí užívání jazyka. Jde dokonce o jeden z nejcharakterističtějších prvků mluvených projevů. Často bývají považovány za chyby. Na druhé straně, pokud se je cizinec naučí používat, jeho projev zní méně „školsky“ a je autentičtější. Tyto dva rozporné pohledy stály u zrodu mého přání do problematiky hlouběji proniknout a tomuto jevu lépe porozumět. Proto jsem si vybrala vycpávkové výrazy jako téma pro svou diplomovou práci.

Zvuk provázející hezitaci, tj. přerušení souvislé produkce hlasu při mluvené řeči. Nemá charakter konkrétní hlásky jazyka, běžně se přirovnává k [e], event. ke zvukům vznikajícím při pokašlávání. Ve veřejném mluveném projevu bývá hodnocen jako chyba (zvuk parazitní), má však funkci např. jako signál toho, že se mluvčí připravuje k řeči, hledá vhodný výraz, je projevem rozpaků atd. Z hlediska techniky řeči slouží i jako příprava fonace. V tradiční slovně-druhově charakteristice lze hezitační zvuk zařadit mezi onomatopoická citoslovce, v psaném textu (umělecké stylizaci mluvené řeči) může mít konvenční formu *hm*, *ehm*, *eeee*. Podobnou funkci jako hezitační zvuk mají v souvislé řeči i některé sémanticky vyprázdňené výrazy, které překlenují pauzy tam, kde mluvčí promýšlí a formuluje odpověď, a napomáhají tak udržení kontaktu s partnerem apod. V rétorice se jim říká expletiva (slova výplňková), též parazitická slova; vzhledem k funkci podobné jako hezitační zvuk je lze označit i jako slova hezitační; nemusí jít jen o „slova“ v běžném smyslu, ale i o slovní spojení, ba i krátké věty: *Teda já, teda, že, jak bych řekl, to, myslím, víte, já myslím, teda, že by se o tom mělo jako tento*, diskutovat. Slovnědruhově bývají řazeny k částicím, jindy k citoslovcím.¹

Takto stručně a výstižně charakterizuje problematiku vycpávkových slov a spojení *Encyklopedický slovník češtiny*. Při bližším zkoumání vycpávkových výrazů dojdeme k překvapivému zjištění, jak často je používáme. Jsou běžnou součástí vyjadřování, a to i u profesionálních mluvčích. Pokud jich náš komunikační partner užívá s mírou, ani je nevšímáme. Projev, obrazně řečeno, „promazávají“ a slova se v něm pak snáze a plynuleji pohybují. V mnohých případech nám vycpávky dokonce usnadňují

¹ Karlík et alii. *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002, s. 570.

vstřebávání nových informací, což obecně souvisí se snahou mluvčího užít něco, co posluchač již zná, aby posledně zmíněný lépe pochopil význam toho, co se ve sdělení objeví nového². Navíc podle R. Freitag „člověk cítí při komunikaci s druhými potřebu vyplňovat prázdná místa, např. proto, aby komunikační kanál zůstal otevřený, aby mluvčí nepřišel o slovo, nebo aby vyzval posluchače k souhlasu“³. Vycpávkové výrazy na sebe výrazněji upozorní až tehdy, jsou-li nadužívané. V té chvíli začínají působit rušivě a posluchači orientaci v projevu naopak spíše ztěžují.

1.1 Cíle a metody práce

Ve své diplomové práci se pokusím jít více do hloubky, tyto lingvisticky obtížně uchopitelné výrazy přesněji vymezit, popsat, formulovat jejich definici platnou pro portugalštinu (přestože řada poznatků bude jistě platná i pro jiné jazyky), klasifikovat je a vše ilustrovat autentickými příklady z vlastního korpusu. Při rozboru výskytů se zaměřím na jejich kvalitativní analýzu. Kvantitativní analýzu provedu pouze v morfologické části práce.

Nejprve se budu věnovat historii, souhrnnému popisu vycpávkových výrazů a jejich zpracování v odborné literatuře (kapitoly 2-4). V následujících kapitolách bude podrobněji pojednáno o jednotlivých aspektech těchto výrazů: morfologických (kapitola 5), sémanticko-pragmatických (kapitola 6) a syntaktických (kapitola 7). Kapitola 8 bude věnována vycpávkovým výrazům v mluveném a psaném projevu a kapitola 9 bude obsahovat celkové zhodnocení.

Cílem práce není vytvořit definitivní seznam všech existujících vycpávkových výrazů v portugalštině, ale především v této oblasti ukázat dominantní tendence.

Korpus použitý v této práci obsahuje celkem 3033 výskytů vycpávkových výrazů (z toho 432 zpětných vazeb⁴). Texty brazilské portugalštiny tvoří 42%, texty evropské portugalštiny 58%. Skládá se z korpusu mluvené portugalštiny CLUL (*Português*

² Cf. Cezario et alii, O paradigma da gramaticalização. In *Gramaticalização no português do Brasil: uma abordagem funcional*. Rio de Janeiro: Tempo Brasileiro, 1996, s. 29.

³ „Existe uma necessidade de se preencher os vazios na interação, seja para manter o canal comunicativo aberto, manter o turno ou solicitar aquiescência do interlocutor.“ Freitag, Marcadores discursivos não são vícios de linguagem!. *Interdisciplinar, revista de estudos de língua e literatura*, 2007, v. 4, n. 4, s. 31.

⁴ viz kapitola 6

Falado)⁵, který obsahuje nahrávky pořízené za účelem zkoumání mluveného jazyka. Informátory byli rodilí mluvčí z různých oblastí Brazílie i Portugalska, muži i ženy různých věkových kategorií, profesí i úrovně vzdělání. Tento korpus jsem doplnila úryvky z portugalských i brazilských televizních pořadů⁶: talk show a rozhovory (*Sem Censura*, *A Última Ceia*, *Lado B*, *Agora é que é!*, *A de autor*), reportáže (*São Paulo Fashion Week*), zábavné pořady (*Gato Fedorento*, *Morangos com açúcar*); literárními texty (Lídia Jorge - *Jardim sem limites*, Vergílio Ferreira - *Aparição*) a dialogy z učebnice portugalštiny pro cizince (*Português sem fronteiras I*). Texty obsažené v korpusu *Português Falado* pocházejí ze 70. - 90. let 20. století (převažují nahrávky pořízené v 90. letech), televizní pořady byly všechny vysílány v roce 2010, psané texty pocházejí z let 1959, 1998 a 2002.

⁵ k dispozici na: <http://www.clul.ul.pt/sectores/linguistica_de_corpus/projecto_portuguesfalado.php>

⁶ pořady stanic RTP, SIC, TVI, TV Brasil, TV Globo

2 HISTORIE A DEFINICE VYCPÁVKOVÝCH VÝRAZŮ

2.1 Historie

Užívání vycpávkových výrazů není v portugalštině žádnou novinkou. Tento jazykový jev kriticky reflektovali již barokní autoři v 17. století. Přítomnost těchto slov v projevu svědčila o nevzdělanosti a špatném vychování, čili o nedostatečném osvojení dvorských mravů⁷.

Historicky první definici vycpávkových výrazů najdeme v díle barokního spisovatele Francisca Rodriguese Loba *Dvůr na venkově (Corte na Aldeia)*, vydaném r. 1619⁸. Pro autora jsou vycpávkami nejen ona slůvka, jež se v hovoru neustále opakují, ale také nepřiměřená a nevhodná gesta, která obtěžují posluchače. V obou případech jde o prohrěšky proti správnému vedení společenské konverzace, jejíž zvládnutí bylo pro tehdejšího šlechtice nutností, jak píše páter Jacinto de Deus:

„První věci, podle níž se pozná zdvořilý člověk a politik, je kázeň řeči.“⁹

Neustálé opakování pasáží v projevu svědčilo o přílišné sebestřednosti mluvčího, o jeho snaze na sebe upozornit a následně ovlivnit posluchačovo mínění.

Následující tabulka (podle Marques¹⁰) představuje vycpávkové výrazy, které zaznamenali autoři¹¹ v 16. - 18. století. Některé z nich se zachovaly dodnes (např. *então*, *assim*), jiné zanikly. Přesněji řečeno, zanikly jakožto konkrétní slovní tvary, tedy zanikl jejich signifiant, ale stejnou funkci (přibližně lze ztotožnit s jejich signifié) přebraly výrazy jiné (např. *estás comigo?* > *entende?*).

⁷ Cf. Marques, O bordão na oralidade espontânea: História da designação, marcas de uso e conotações. In Lindley Cintra, *Homenagem ao Homem, ao Mestre e ao Cidadão*. Lisboa : Faculdade de Letras, 1999, s. 466.

⁸ Cf. Ibid., s. 465.

⁹ „A primeira cousa por onde se conhece um homem cortez e político he na disciplina do falar.“ Deus, Fr. J.de, *Escudo dos Cavaleiros das Ordens Militares*. Lisboa, 1670, s. 55. (převzato z Marques, O bordão na oralidade espontânea: História da designação, marcas de uso e conotações, s. 475)

¹⁰ Marques, O bordão na oralidade espontânea: História da designação, marcas de uso e conotações, s. 476.

¹¹ Juan de Valdés – *Dialogo de la lengua* (1535-6), Rodrigues Lobo – *Corte na aldeia* (1619), Fr. Jacinto de Deus – *Escudo dos Cavaleiros das Ordens Militares* (1670), Rafael Bluteau – *Vocabulário Português e Latino* (1712)

entendéis-me? no se si m'entendéis entende V.Mercê
estáis comigo?
digo bem?
que vos parece?
não sei se me declaro
diz
assi assi que assim que assim que digo
tal tal e qual
sim senhor Senhor
vai vai vem
vem vem senão quando
senão quando
então
sabe V.Mercê
espera V.Mercê espere V.Mercê
pues
tomé (tomé y víneme)
tomamos (tomamos y vinimos)
da maneira que
embora
em fim

Tabulka 1.

Hlavním kritériem pro zapsání na seznam „nevhodných slov“ pro citované autory byla vysoká frekvence výskytu. Vzhledem k účelu knih, v nichž byly tyto seznamy zapsány (výchova a kultivování šlechtických mravů), se autoři spokojili s pouhým výčtem výrazů, kterým bylo třeba se vyhnout, a nijak dále je neklasifikovali.

2.2 Moderní definice

Různí lingvisté stručně představují vycpávkové výrazy takto:

- „jakákoli částice nebo výraz, který pomáhá utřídit, co chceme říci“¹²
- „reduované, velmi často užívané tvary s vyprázdněným referenčním významem“¹³
- „opakující se slova, jimž je třeba se vyhnout“¹⁴
- „slovo nebo výraz, který může být vynechán, aniž se změní smysl věty“¹⁵
- „Stereotypní slovo s vyprázdněným významem, které se v řeči opakuje, nemá žádnou funkci a vyskytuje se nahodile, tak jak určí rytmus a tempo každého projevu, jakýsi parazitní zvuk, který, podle mistrů Konverzace, posluchače otráví, a jehož užití je zavrženíhodné.“¹⁶
- „slova, která se v mluveném projevu opakují, více či méně vědomě, ‚opírají‘ se o ně probíhající myšlenkové pochody, [slova, která] rozčleňují argumentaci, získávají si posluchačovu pozornost a/nebo jeho souhlas“¹⁷

¹² „qualquer partícula ou expressão que ajuda a arrumar o que se quer dizer“ Freitag, Op. cit., s. 23.

¹³ „formas reduzidas, extremamente recorrentes e esvaídas de significado referencial“ Ibid., s. 26.

¹⁴ „palavras repetidas a evitar“ Marques, Op. cit., s. 471.

¹⁵ „palavra ou expressão que pode ser sumprimida sem alterar o sentido da frase“ *Dicionário da língua portuguesa*, Porto: Porto Editora, 2004, s. 1248 (heslo „partícula expletiva”/„partícula de realce”).

¹⁶ „palavra-estereótipo esvaziada de sentido, que se repete na fala, sem função nem regra, ao sabor do ritmo do débito de cada um, espécie de som parasita que, na opinião dos mestres da boa Prática, torna fastidioso o discurso e reprovável o seu uso.“ Marques, Op.cit., s. 460.

¹⁷ „palavras que, no discurso oral, se repetem, de forma mais ou menos consciente, ‚amparando‘ o desenvolver de um raciocínio, pontuando uma argumentação, cativando a atenção e/ou a aprovação do interlocutor.“ Marques, Op.cit., s. 464.

- „Berličky [...], které připravují terén pro zahájení konverzace, nebo mají úlohu zpomalujících prvků, jež mluvčímu umožní získat pár vteřin na přípravu své řeči.“¹⁸

Ve větě se vyskytují slova, která jsou na první pohled zbytečná, protože nejsou nositeli propozičního obsahu a jejich vypuštěním se předávaná informace nezmění – odtud název „vycpávková“. Při bližším zkoumání ovšem zjistíme, že i tato slova mohou plnit nějakou funkci. Vycpávkovým výrazem v pravém a nejužším slova smyslu by byly jen „výplně pauz“¹⁹. Tato funkce byla zjištěna téměř u všech výrazů analyzovaných v této práci, proto je můžeme označit za „vycpávkové“. Totéž slovo nebo spojení může mít ovšem v jiných kontextech ještě další funkce. Proto jsem zvolila termín „diskursově částice“ („marcadores discursivos“; angl. discourse markers²⁰; dále DČ), který je v lingvistických kruzích běžně užívaný, je obecnější a neevokuje „zbytečnost“ těchto slov. Při výběru českého ekvivalentu jsem využila vágnosti termínu „částice“ v české lingvistice (podrobněji viz podkapitola 3.3).

Všichni lingvisté, kteří se problematikou zabývají, přímo poukazují na obtížnost skupinu definovat. Patří do ní totiž velmi rozdílné prvky – od nelexikalizovaných zvuků (*hum hum, hã hã*) až po složitější syntagmata (*eu acho que*)²¹. Z hlediska stylistiky bychom mezi tyto výrazy mohli zařadit také např. banální adjektiva nebo adverbia, která slovo, jež rozvíjejí, nijak významově neobohacují a jejich expresivní hodnota je nulová²².

V zásadě se ale jazykovědci shodují v jednom – jde zde o novou třídu, jíž se dostává různých pojmenování, jejíž prvky spojuje řada společných vlastností, a kterou je třeba detailněji popsat. Ve zkratce bychom DČ mohli charakterizovat takto (podrobněji viz kapitola 4):

¹⁸ „Muletillas [...] que preparan el terreno para comenzar la conversación, o bien actúan como elementos retardatarios para permitir al hablante ganar unos segundos en la elaboración de su intervención.“ Barros García, P., La clase de conversación y el empleo de los elementos conexivos. In *Actas I Congreso Nacional de ASELE*, Granada, 1990, s. 59.

¹⁹ „preenchedores de pausa“ Cezario et alii, Op. cit., s. 36. Termín pochází ze Silva, Macedo (1996).

²⁰ Toto označení pochází patrně od americké lingvistky Deborah Schiffrin. (Christl, J., Una aproximación más al concepto de ‚marcador discursivo‘. In Drescher, M., Frank-Job, B., *Les marqueurs discursifs dans les langues romanes*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2006, s. 235).

²¹ Cf. Freitag, Op.cit., s. 23.

²² C.f. Lapa, M.R., *Estilística da língua portuguesa*. Coimbra: Coimbra Editora, 1979, s. 136.

Obecně vzato, diskursově částice jsou užívány primárně k reorganizaci lineárního uspořádání informací v rovině diskursu, pokud (z různých důvodů jako např. nejistota nebo výpadky paměti) dojde k přerušení této linearity, a pouze sekundárně se užívají k uspořádání textových vztahů.²³

2.2.1 Terminologie

Pro pragmatické jednotky obecně existuje velké množství termínů. Příčinou je podle Dostie skutečnost, že lingvisté pracují s různými výchozími teoriemi (teorie řečových aktů – Austin, Searle; inferenční teorie – Grice; zdvořilostní teorie – Brown, Levinson; teorie relevance – Sperber, Wilson, aj.; teorie argumentace – Ducrot; konverzační analýza – Roulet; sociolingvistika – Holmes, Vincent, Erman, atd.) a většinou se soustředí jen na jednu konkrétní funkci zkoumané jednotky²⁴. S různým označením DČ souvisí i různé pojetí problematiky, tj. každý jazykovědec si vymezí zkoumanou oblast trochu jinak. Ne že bychom mezi jednotlivými definicemi nenašli styčné body či dokonce plochy, ale jen velmi zřídka najdeme definice totožné. Guerra pro to nabízí následující vysvětlení:

Tato rozrůzněnost přístupů, ačkoliv je přirozenou součástí zkoumání čehokoli a je samozřejmě produktivní a nezbytná pro pokrok výzkumu, je patrně i tím, co znesnadňuje teoretickou a funkční formulaci smysluplných a alespoň minimálně konsensuálních definic toho, co jsou diskursově částice.²⁵

Obdobná terminologická i koncepční rozrůzněnost existuje i v portugalské a brazilské lingvistice. Setkáváme se zde s označeními: „bordões“ (Marques), „marcadores conversacionais“ (Marcuschi), „marcadores discursivos“ (Risso, Silva, Urbano, Cezario

²³ „De um modo geral, os os marcadores discursivos são usados, primariamente, para reorganizar linearidade das informações a nível do discurso, quando essa linearidade é momentaneamente perdida por motivos diversos como insegurança ou falhas de memória, e, apenas subsidiariamente, para organizar as relações textuais.“ Freitag, Op.cit., s. 33.

²⁴ Cf. Dostie, G., *Pragmaticalisation et marqueurs discursifs. Analyse sémantique et traitement lexicographique*. Bruxelles: De Boeck; Duculot, 2004, s. 41.

²⁵ „Essa diversidade de tratamentos, natural no estudo de qualquer objeto, e obviamente produtiva e necessária para o avanço da pesquisa, parece ser o aspecto que dificulta o alcance de uma formulação teórica e operacional de definições criteriosas e minimamente consensuais do que sejam os marcadores discursivos.“ Guerra, A. R., *Funções textual-interativas dos marcadores discursivos*. São Paulo: UNESP, 2007, s. 10.

et alii, Freitag, Guerra), „pontuantes“ (Vincent, Votre, Laforest)²⁶, „articuladores textuais“²⁷, „conectivos discursivos“²⁸, „operadores discursivos“, „operadores argumentativos“, „marcadores de estruturação da conversação“, „sinais de estruturação“, „apoios do discurso“ atd.

2.2.2 Diskursově částice

Z toho vyplývá, že i pojem „diskursová částice“ je víceznačný. U některých autorů má blíže k tzv. „textovým konektorům“²⁹, zodpovědným za logickou návaznost textu, u jiných jde zase o výrazy výhradně kontaktní (tzn. s kontaktní funkcí), případně o sémanticky prázdné vycpávky. V této práci se budu nejvíce držet koncepce vycházející z tzv. textově-interakční gramatiky (gramática textual-interativa), jejímiž autory jsou Risso, Silva, Urbano (více v podkapitole 4.2).

Dicionário Terminológico definuje DČ takto:

Neměnné jazykové jednotky v pokročilém stádiu gramatikalizace, které v rámci věty neplní funkci větných členů, ani se nepodílejí na propozičním obsahu diskursu, ale mají důležitou funkci při vytváření pragmaticko-diskursivních aktů: zajišťují propojení jednotlivých výpovědí, seskupují je do bloků, udávají jejich argumentační význam, uvádějí nová témata, udržují a usměrňují kontakt mezi mluvčím a posluchačem.³⁰

Guerra mezi DČ řadí spojky, příslovce, slovesné tvary, ustálená syntagmata, celé věty, ale i nelexikalizované zvuky a prvky neverbální povahy³¹. Je tedy zřejmé, že jde o poměrně různorodou skupinu. Značnou názorovou roztržičnost v této oblasti ilustruje

²⁶ Cezario et alii, Op.cit., s. 33.

²⁷ Freitag, Op. cit., s. 23.

²⁸ Guerra, Op. cit., s.10, ze stejného zdroje pocházejí i následující termíny

²⁹ „connecteurs textuels“ Dostie, Op. cit., s. 42.

³⁰ „Unidades linguísticas invariáveis, com alto grau de gramaticalização, que não desempenham uma função sintáctica no âmbito da frase, nem contribuem para o sentido proposicional do discurso, mas que têm uma função relevante na produção dos actos pragmático-discursivos, estabelecendo conexões entre os enunciados, organizando-os em blocos, indicando o seu sentido argumentativo, introduzindo novos temas, mantendo e orientando o contacto do locutor com o interlocutor.“ *Dicionário terminológico*. [online]. [cit. 2010-09-14]. Dostupné z: < <http://dt.dgidec.min-edu.pt/>>.

³¹ Cf. Guerra, Op. cit., s. 10.

Pons Bordería - v r. 1998 shromáždil dokonce 70 rozdílných definic DČ³². Risso et alii zase ironicky poznamenávají, že mezi DČ se zahrnuje vše, s čím si vědci nevědí rady³³. Podle Guerry je to způsobeno tím, že stále ještě chybí přesnější vymezení jejich funkcí.

Absence většího zpřesnění těchto funkcí vede k tomu, že mezi diskursové částice jsou řazeny výrazy velmi různé povahy i fungování a v důsledku toho se utváří třída, která je velice různorodá.³⁴

Nový, jednotící pohled na třídu DČ se snaží vnést Dostie. Nezabývá se tolik otázkou jejich původu, ale spíše klade důraz na jejich společné vlastnosti.

Pod rouškou zdánlivé různorodosti, o níž mluví někteří jazykovědci, skrývá třída diskursových částic velkou sémantickou a formální homogenost. Naše úvahy, spíše než by zdůrazňovaly skutečnost, že tato třída se skládá z jednotek, které z mají velké části původ v různých slovních druzích (podstatná jména, slovesa, přídavná jména, spojky, předložky, příslovce atd.), se ubírají jiným směrem a vycházejí při tom ze zjištění, že zde jde o jednotky, jež jsou všechny ovlivněny několika postupnými vývojovými tendencemi [...]. Tento nový pohled ukazuje, že zkoumané jednotky se všechny nenacházejí ve stejném vývojovém stádiu – ze synchronního hlediska nedosáhly všechny stejné úrovně pragmatikalizace –, což ještě umocňuje dojem, že jde o vnitřně různorodou skupinu.³⁵

Jakkoli se stanovení konsensuální definice může jevit složité, všichni lingvisté se shodují na dvou obecných, byť různě nazývaných, funkcích DČ – funkci interakční a sekvenční³⁶. Jejich systematické rozdělení na specifitější subfunkce však zatím chybí a v důsledku

³² Cf. Ibid., s. 10.

³³ Cf. Ibid., s. 10.

³⁴ „A ausência de uma maior especificação dessas funções leva à inclusão, no rol de marcadores discursivos, de elementos de natureza e funcionamento muito diversos, e, por consequência, à formação de uma classe muito heterogênea.“ Ibid., s. 11.

³⁵ „Sous une apparente hétérogénéité dont parlent certains chercheurs, la classe des marqueurs discursifs camoufle une grande homogénéité sémantique et formelle. Ainsi, plutôt que d’insister sur le fait que cette classe se compose d’unités qui proviennent, pour une large part, de différentes catégories grammaticales (noms, verbes, adjectifs, conjonctions, prépositions, adverbes, etc.), la réflexion se déplace et part du constat suivant lequel il s’agit là d’unités qui sont toutes soumises à quelques tendances d’évolution graduelles [...]. Ce recadrage permet d’observer que les unités en question ne se situent pas toutes au même stade de leur évolution – elles ne sont pas toutes pragmatikalisées au même degré en synchronie –, ce qui accentue encore l’impression qu’il y a hétérogénéité au sein de la classe.“ Dostie, Op. cit., s. 11.

³⁶ Cf. např. Risso et alii, Traços definidores dos marcadores discursivos. In: Jubran, C. C. A. S. ; Koch, I. G. V. (Org.), *Gramática do português culto falado no Brasil*. V. 1.: Construção do texto falado. Campinas: Editora da UNICAMP, 2006, s. 403-425.

toho pak při podrobnějších analýzách vznikají nepřesnosti³⁷. Každý autor, který se tomuto výzkumu věnuje, nezapomíná v úvodu či závěru své práce podotknout, že jeho klasifikace je neúplná, že jde spíše o náčrt, a že náročnost tématu vyžaduje další studie.

Rovněž portugalské slovníky³⁸ jsou u definic tohoto pojmu spíše opatrné.

[Ž]ádný slovník explicitně neuvádí morfologickou příslušnost těchto slov, všechny dávají přednost obecné klasifikaci, lingvisticky nepřesně je označují jako *slovo*, *slova*, *větu*, a jejich třídění omezují pouze na jejich fungování v diskursu.³⁹

Nejstarší slovníky (z počátku 19. století) mají jako jediné kritérium vysokou frekvenci výskytu. Zpočátku také převládá názor, že vycpávky se objevují jen v mluveném projevu (srov. citát kastilského renesančního spisovatele Juana Valdése: „jistá slovíčka, jež někteří lidé v řeči často užívají, a která se nepíší“⁴⁰), pozdější definice však připouštějí i možnost výskytu v psaném textu. Vždy se zdůrazňuje časté opakování výrazů, ať už záměrné či ne. Dalším jednotícím bodem definic jsou přívlastky „vicioso, sem valor, inexpressivo“⁴¹, které navozují dojem, že jde o bezvýznamná, nic neříkající slova a jejich užívání je obecně považováno za zlovyk. Z hlediska sémantického obsahu výpovědi (propozičního obsahu) nehrají roli a většinou ani nijak nepřispívají k logické soudržnosti vět. Spojujeme si je zejména s mluveným hovorovým či lidovým jazykem. Mluvčí se uchyluje k užití vycpávky, když potřebuje získat čas, zatímco přemýšlí, a udržet přitom pozornost posluchače. Proto je na tyto výrazy nahlíženo jako na stylistické nedokonalosti nebo dokonce chyby spojené s váháním a nejistotou.

Moderní výzkumy však ukázaly, že takový pohled je jen povrchní a příliš zjednodušený. Na problematiku je třeba nahlížet v širších souvislostech a nikoli pouze optikou tradiční gramatiky. Takový názor obhájí např. Freitag ve svém článku „Marcadores discursivos não são vícios de linguagem!“:

³⁷ Cf. Guerra, Op. cit., s. 11.

³⁸ Konkrétní seznam všech slovníků, s nimiž Marques pracovala viz Marques, Op.cit., s. 487-489.

³⁹ „[o facto de] nenhum dicionário ser explícito quanto à natureza morfológica destas palavras, optando todos eles pela classificação genérica, linguisticamente imprecisa, de palavra, palavras, frase, reservando a sua qualificação apenas para o seu modo de funcionamento no discurso.“ Ibid., s. 477.

⁴⁰ „certas palavritas que algumas pessoas, na (sua) fala, usam vulgarmente, as quais não se escrevem“ Valdés, J. de, Dialogo de la lengua. Clásicos Castellanos, Epasa-Calpe, Madrid, 1946, s. 151. (překlad do port. převzatý z Marques, Op.cit., s. 473)

⁴¹ Marques, Op. cit., s. 479.

Jsou to ustálené struktury náležící k jinému slovnímu druhu [...]. Tento slovní druh existuje ve vnitřní podvědomé gramatice mluvčího, ale neexistuje jako takový v gramatice normativní.⁴²

Ačkoliv mnohé studie prokazují jejich fungování a důležitost při interakci, diskursové částice nejsou v normativních gramatikách uznávány jako samostatný slovní druh, jako například sloveso, zájmeno a spojka. Neobjevují se tedy ani v učebních materiálech ani ve školních osnovách, protože na ně společnost nahlíží negativně.⁴³

Autorka kritizuje fakt, že DČ nenajdeme ve školních normativních gramatikách, ačkoli uživatelé jazyka je jako samostatnou kategorii (slovní druh) vnímají. Ve formálnějších situacích jsou zavrhovány, protože v obecném povědomí si je spojujeme s hovorovým jazykem. Navíc jsou považovány za zlozvyk a poukazují na to, že mluvčí se v tématu nevyzná. V kurzech rétoriky se je učitelé snaží své žáky odnaučit a varují před jejich použitím. Podle Freitag takový přístup není na místě. Autorka naopak požaduje, aby získaly status slovního druhu, jako jej mají jiné třídy slov.

Na rozdíl od toho, co tvrdí řečnické příručky, [...] diskursové částice mají své funkce, ano, je to tak, při vytváření a strukturování diskursu a jejich výskyt v psaných textech v médiích svědčí o uznání jejich platnosti v jazyce.⁴⁴

Nezůstává jen u konstatování současné situace, ale také předkládá argumenty⁴⁵, proč by se měl náhled na DČ změnit. Klade důraz na jejich pragmatické funkce (které rozděluje do tří skupin - interpersonální, textová a rytmická – viz kapitola 4) a předkládá důkazy svědčící o skutečnosti, že DČ směřují k tomu, aby jejich platnost byla lingvisty uznána. Objevují se v psaných textech, např. v novinových článcích, a stávají se tak součástí normy, neboli standardní portugalštiny (pokud za standard považujeme odborné a žurnalistické texty). Fakt, že některé vycpávkové výrazy se v tištěných rozhovorech

⁴² „São estruturas cristalizadas e pertencentes a outra categoria [...]. Esta categoria existe na gramática internalizada do falante, mas não existe como categoria na gramática normativa.“ Freitag, Op. cit., s. 28.

⁴³ „Apesar de muitos estudos evidenciarem seu funcionamento e importância na interação, os marcadores discursivos não são reconhecidos como uma categoria nas gramáticas normativas, assim como verbo, pronome e conjunção, por exemplo. Em consequência, não aparecem nos materiais didáticos, nem constam nos currículos escolares, sendo cercados de estigma social.“ Ibid., s. 28

⁴⁴ „Ao contrário do que afirmam manuais de oratória, [...] marcadores discursivos têm, sim, funções na articulação discursiva e há indícios de reconhecimento do seu valor lingüístico pelo uso em textos escritos de mídia.“ Ibid., s. 22.

⁴⁵ Cf. Ibid., s. 33-38.

ponechávají, svědčí dle Freitag o tom, že autor článku usoudil, že ono slovo či spojení je charakteristické pro projev dotyčného mluvčího a má v textu svou funkci. Dalším důvodem k uznání DČ je i velký počet profesionálních mluvčích, kteří je užívají.

Podle Marques vycpávkové výrazy značí zaujetí mluvčího probíraným tématem a najdeme je u těch, kteří „se svým projevem snaží pobavit a zaujmout“⁴⁶. Dokládají neformální (hovorový) charakter textů a s jejich pomocí můžeme psanému textu dodat ráz mluveného jazyka, čehož se hojně využívá v beletrii.

⁴⁶ „pela fala procuram entreter e cativar“ Marques, Op.cit., s. 468.

3 GRAMATIKALIZACE A PRAGMATIKALIZACE

Jednou z přirozených vlastností jazyka je jeho dynamičnost, což znamená, že se neustále vyvíjí. „Tento pohyb je trvalý a nezvratný. Může být zrychlen nebo zpomalen, ale nikdy nemůže být zastaven ani řízen.“⁴⁷ Gramatikalizace a pragmatikalizace patří mezi procesy jazykové změny a jsou „projevem nestatické povahy gramatiky“⁴⁸. Tato oblast, velmi mladá ve srovnání s tradičními lingvistickými odvětvími, ještě zaostává. Nikoli však v počtu publikovaných prací. Problémem je spíše nedostatek stanovených závěrů. Stává se, že výsledky výzkumů různých lingvistů si téměř protiřečí. Od osmdesátých let 20. století se této oblasti věnuje stále více pozornosti (např. E. Gülich, D. Schiffrin, O. Ducrot, E. Roulet⁴⁹), o čemž svědčí i následující řádky:

Domníváme se, že toto velké množství prací není příznakem bezhlavé nadprodukce, ale spíše nutkové potřeby zdokonalovat teoretické přístupy a analýzy tak, jak roste společné poznání.⁵⁰

3.1 Gramatikalizace

Gramatikalizací se intenzivněji zabývali od 90. let zejména E. Traugott, P. Hopper, C. Lehmann, B. Heine⁵¹, o jejichž díla se opírá většina následných studií. Existuje tedy velké množství definic obou pojmů. Termín „gramatikalizace“ se poprvé objevuje u A. Meilleta⁵² v r. 1912 a rozumí se jím vývojový proces, kdy plná lexikální jednotka získává status jednotky gramatické. Jako příklad uvádí Meillet často citovaný

⁴⁷ „O movimento é contínuo e irreversível. Pode ser acelerado ou retardado, mas nunca reprimido, nem nunca dirigido.“ Votre, S.J., Um paradigma para a lingüística funcional. In *Gramaticalização no português do Brasil: uma abordagem funcional*. Rio de Janeiro: Tempo Brasileiro, 1996, s. 21.

⁴⁸ „manifestação do aspecto não-estático da gramática“ Cezario et alii, Op. cit., s. 26.

⁴⁹ Cf. Dostie, Op. cit., s. 15.

⁵⁰ „A notre avis, cette profusion de travaux n'est pas le symptôme d'une surproduction irraisonnée, mais plutôt celui d'un besoin pressant de parfaire les approches théoriques et les analyses au fur et à mesure que les connaissances communes augmentent.“ Dostie, Op. cit., s. 15.

⁵¹ Cf. Ibid., s. 15, odkazy na konkrétní práce těchto autorů viz Dostie, s. 265-279.

⁵² Cf. Meillet, A. L'évolution des formes grammaticales. In *Linguistique historique et linguistique générale*. Paris: Honoré Champion, 1958, s.130-148. (1.vyd. 1912) (převztato z Dostie, s. 274)

přechod plnovýznamových sloves jako *être* či *aller* ke slovesům pomocným, jejichž vlastní význam je tímto oslaben⁵³.

Přestože „gramatikalizace“ není v současnosti úplně jednoznačný termín, podle G. Dostie lze vymezit dvě základní koncepce, jež se odvíjejí od širší pojetí gramatiky: gramatikalizace chápána (a) v užším nebo (b) v širším slova smyslu.

a) **Gramatikalizace v užším slova smyslu** (Meillet, Erman a Kotsinas, Aijmer, Caberra⁵⁴) souvisí s užším pojetím gramatiky, tj. pouze jako morfosyntaxe.

Gramatikalizací se potom rozumí proces, kdy lexikální jazyková jednotka získává status morfému, tedy opouští lexikální rovinu a začíná fungovat v rovině morfologické, jinými slovy, dostává se z oblasti mimo gramatiku do oblasti, která je součástí gramatického systému jazyka⁵⁵. Podle Cezario et alii dochází ke „vzniku gramatických jednotek na základě rozšíření užití jednotek lexikálních“⁵⁶. Pro portugalštinu můžeme uvést následující příklady (podle Cezario et alii⁵⁷) :

- z plnovýznamového slovesa *ir* (1) se stává pomocné sloveso pro tvorbu opisného futura (2):

(1) *Vou à escola.*

vs.

(2) *Vou ler o livro.*

- vznik adverbialní koncovky *–mente* z latinského substantiva *mens*:

(3) *tranquila + mente > tranquilamente*

Teprve po skončení gramatikalizace následuje samostatný proces pragmatikalizace, při němž z gramatických jednotek vznikají DČ. Někdy se pro ni užívají

⁵³ Cf. Dostie, Op. cit., s. 22.

⁵⁴ Cf. Ibid., s. 26, odkazy na konkrétní práce těchto autorů viz Dostie, s. 265-279.

⁵⁵ Cf. Ibid., s. 26.

⁵⁶ „o surgimento de elementos gramaticais a partir da extensão do uso de itens lexicais“ Cezario et alii, Op. cit., s. 24.

⁵⁷ Cf. Ibid., s. 25.

např. termíny „post-gramatikalizace“ (Vincent, Votre, Laforest)⁵⁸ či „diskursivizace“ (Cezario et alii). Při tomto procesu se výraz postupně zabstraktňuje a nabývá interakčních funkcí. V konečném stádiu se z něj stává tzv. „výplň pauz“, tedy vycpávkový výraz v nejužším slova smyslu.

Jako příklad těchto dvou po sobě jdoucích vývojových trajektorií (gramatikalizace → pragmatikalizace) uvádějí Erman a Kotsinas španělský výraz *pues*, z něhož se působením gramatikalizace stává podřadící spojka a dále, již ve fázi pragmatikalizace, vzniká DČ⁵⁹. Cezario et alii však upozorňují na to, že DČ se může vyvinout přímo z lexikální jednotky, tj. bez předchozí gramatikalizace. To platí např. pro DČ pocházející z otázek (např. *sabe?*)⁶⁰.

V případě výrazů jako *sabe?*, *né?*, *entendeu?*, *tá?* vidíme jasný přechod z lexika do diskursu v tom smyslu, že výrazy ztrácejí své původní významy, aby začaly, jakožto řečnické otázky, fungovat v rámci strategií spojených se zpracováním promluvy. Ale zdá se nám obtížné včlenit zde meziprocес gramatikalizace.⁶¹

b) Gramatikalizace v širším slova smyslu (Traugott, Brinton) souvisí s rozšířeným pojetím gramatiky, do níž zastánci této koncepce řadí rovinu fonologickou, morfologickou, syntaktickou, lexikální, sémantickou a částečně i pragmatickou⁶². V tomto obecnějším pojetí se pojmem „gramatikalizace“ rozumí gramatikalizace v užším slova smyslu a zároveň proces pragmatikalizace. Ve prospěch této rozšířené definice hovoří fakt, že v některých případech se oba procesy částečně překrývají⁶³.

V této práci se přikloním k užšímu pojetí gramatikalizace a budu pracovat se dvěma odlišnými pojmy „gramatikalizace“ a „pragmatikalizace“, nicméně budu mít na zřeteli, že tyto procesy se do jisté míry překrývají, a že existují případy, u nichž není

⁵⁸ Cf. Ibid, s. 32. Odkazy na konkrétní práce těchto autorů viz Dostie, Op. cit., s. 265-279.

⁵⁹ Cf. Dostie, Op. cit., s. 28.

⁶⁰ Cf. Cezario et alii, Op. cit., s. 38.

⁶¹ „No caso de elementos como *sabe?* e *né?*, *entendeu?*, *tá?* temos uma clara passagem do léxico para o discurso, no sentido de que eles deixam de expressar seus sentidos originais para assumir, como perguntas retóricas, função de marcar estratégias relacionadas ao processamento da fala. Mas sentimos dificuldade de encaixar aí o processo intermediário da gramaticalização.“ Ibid., s. 38.

⁶² Cf. Dostie, Op. cit., s. 26.

⁶³ Cf. Cezario et alii, Op. cit., s. 32.

možné jednoznačně stanovit, zda se jedná o jeden či druhý proces. Ať už se přikloníme k jakékoli definici, všechny zmiňované procesy mají plynulý charakter, tj. jazykové jednotky přecházejí postupně z jednoho stádia do druhého, což podle Hoppera vyplývá z toho, že hranice mezi oblastí lexikální, gramatickou a pragmatickou v jazyce jsou neostře⁶⁴, spíše než o přímky jde o jakási přechodová pásma.

Kontinuitu obou procesů ilustruje obrázek 1 i příklady (4) – (8):

Obrázek 1.

Z následujících příkladů je patrný vývoj adverbia *assim* po ose gramatikalizace-pragmatikalizace:

- (4) aí eu boto umas cebola descascada, pimentão, umas batatinhas pe[...], miudinha, não é?, aquelas batatinha, ponho, ainda fica, é **assim** que eu faço. (PF-BR)⁶⁵

V př. (4) se objevuje *assim* jako deiktické adverbium – odkazuje zde k předchozímu diskursu. Ve větě rozvíjí sloveso *faço*, má tedy funkci příslovečného určení způsobu.

- (5) A praça estava **assim** de gente⁶⁶.

Zde má *assim* deiktický význam a spolu s eventuelními doprovodnými gesty má komunikačnímu partnerovi naznačit velké množství lidí na náměstí.

- (6) e meu filho chega para mim e fala **assim** "ó co[...], ó baleia!" é, meu, meu filho me chama de baleia... (PF-BR)

V př. (6) se jedná o kataforické užití *assim* (naznačuje, že něco bude následovat), které vzniklo v procesu gramatikalizace: prostor → text⁶⁷.

⁶⁴ Cf. Dostie, Op. cit., s. 37.

⁶⁵ PF - korpus Português Falado, BR – brazilské texty, PT – evropské texty

⁶⁶ Cezario et alii, Op. cit., s. 37.

⁶⁷ Cf. Ibid., s. 37.

- (7) meus tios ficaram **assim** meio curiosos e chamaram pessoas interessadas e pessoas que entendem disso... (PF-BR)

Další posun *assim* můžeme sledovat v př. (7), kde si výraz ještě částečně ponechává kataforický charakter - dává tušit, že něco ještě bude řečeno (v tomto případě je *assim* předzvěstí adjektiválního syntagmatu *meio curiosos*). Toto užití je velmi časté a lze ho již považovat za vycpávkové, protože vypuštěním výrazu věta nemění smysl a zůstává gramaticky správná.

- (8) então quem te guia realmente ali dentro são os mapas, não é?, que foi a primeira coisa que nós fizemos quando chegámos lá, procurar onde era o serviço de turismo para poder pegar, pegar os mapas e tal, não é?, ah, ver a questão de prá[...], de, do, d[...], **assim**, ah, ah, o quanto dete[...], ah, pelo menos para mim foi diferente ver assim como eles valorizam aquela cidade... (PF-BR)

U *assim* v př. (8) je pořád zřetelné jeho kataforické užití, zde však ne v rovině věty, ale diskursu⁶⁸ - interakce mezi komunikačními partnery. Mluvčí zjevně ztratil myšlenkovou nit, což dokazuje přítomnost celé řady dalších jevů provázejících hezitaci: nedokončená slova (*prá[...]*, *d[...]*), opakování předložky (*de, do, d[...]*), další vycpávkové výrazy (*ah*). Snaží se tedy alespoň neztratit kontakt s posluchačem, aby, až si informace utřídí, mohl pokračovat v jejich předávání. Proto je důležité vyhnout se nevyplněným, tzn. tichým pauzám, které obvykle adresátovi dávají možnost ujmout se slova.

3.2 Pragmatikalizace

O pragmatikalizaci se jedná, když lexikální, případně gramatická jazyková jednotka ztrácí svou původní lexikální či gramatickou funkci a začne přebírat funkce pragmatické. Dojde k jejímu postupnému sémantickému vyprazdňování, ztrátě referenční funkce a pevného postavení ve větě. Začne se objevovat i v jiném okolí, než které jí bylo původně vyhrazeno, její význam se zobecňuje a zabstraktňuje, stává se stále vágnějším⁶⁹.

⁶⁸ Cf. Ibid., s. 37.

⁶⁹ Cf. Votré, Op. cit., s. 20.

Lze říci, že pragmatikalizace je proces, který vede ke vzniku DČ, jejichž funkcí je „modalizovat promluvu nebo ji reorganizovat, když se chvilkově přeruší její linearita, nebo vyplnit prázdné místo, které tímto přerušením vznikne“⁷⁰. Podle užitých DČ v řeči lze usuzovat, jaké jsou „vztahy mezi účastníky rozhovoru nebo vztah účastníků rozhovoru k jejich promluvě.“⁷¹

Martelotta et alii definují funkce DČ takto:

[Diskursově částice] buď značí opětovné nalezení přerušené myšlenkové návaznosti v promluvě (nebo obecněji změny komunikační strategie), přičemž diskurs reorganizují a zároveň obracejí posluchačovu pozornost k onomu opětovnému nalezení; nebo slouží jako vycpávková slova, která vyplní pauzu, během níž si mluvčí, aniž předá slovo, rozmyslí, co řekne.⁷²

3.2.1 Mechanismy pragmatikalizace

V následující pasáži stručně a přehledně představím principy, které se při pragmatikalizaci uplatňují, tak, jak o nich pojednává Dostie⁷³.

Jazyková jednotka, která se nachází na počátku celé trajektorie, je nazývána „základová“ (unité d'origine, de base). Odvozená jednotka, tj. ta, která procesy již prošla, se nazývá „pragmatikalizovaná“ (unité pragmatialisée). V příkladech (9) a (10) je naznačen vývoj slovesného tvaru *sabe*. V (9) vystupuje *saber* jako plnovýznamové sloveso (3. osoba jednotného čísla přítomného času indikativu) a je základovým výrazem pro *sabe*? – DČ (v (10)), jež se v mnoha ohledech od své základové jednotky liší.

(9) conhece Albufeira? **sabe** onde é o cemitério? (PF-PT)

⁷⁰ „modalizando ou reorganizando a produção da fala, quando a sua linearidade é momentaneamente perdida, ou servindo para preencher o vazio causado por essa perda da linearidade.“ Cezario et alii, Op. cit., s. 24.

⁷¹ „relações entre os participantes ou entre os participantes e seu discurso“ Ibid., s. 32.

⁷² „marcadores discursivos ora marcam uma retomada da linha de raciocínio perdida (ou, de um modo geral, mudanças de estratégia comunicativa), reorganizando o discurso e ao mesmo tempo chamando a atenção do ouvinte para essa retomada; ora funcionam como artifício para o falante, sem perder a palavra, refletir sobre o que vai dizer, funcionando como preenchedores de pausa.“ Martelotta et alii, Gramaticalização e discursivização de assim. In *Gramaticalização no português do Brasil: uma abordagem funcional*. Rio de Janeiro: Tempo Brasileiro, 1996, s. 146.

⁷³ Cf. Dostie, Op. cit., s. 35-39.

- (10) mas é uma tristeza, as pessoas do lugar não dão o menor valor, **sabe?**, por exemplo, eles acham que coisa antiga é coisa velha. (PF-BR)

Lingvisté, kteří se těmito mechanismy zabývali, dospěli k závěru, že pragmatikalizovaná jazyková jednotka:

a) Postupně ztrácí morfologické a syntaktické vlastnosti základového výrazu.

U sloves může dojít ke změně jejich valenční struktury. Pokud se tranzitivní sloveso transformuje v DČ, ztrácí svůj přímý předmět⁷⁴ a jeho možnost časování se velmi zredukuje. Má-li mít např. sloveso *saber* tuto funkci, v brazilské portugálštině je přípustný pouze tvar 3. osoby jednotného čísla indikativu prézenta, tj. *sabe?*.

b) Začleňuje se do nového paradigmatu – mezi DČ - a získává vlastnosti charakteristické pro tuto novou třídu. Postupná ztráta referenční funkce výrazu (schopnosti odkazovat k objektům mimojazykové skutečnosti) je kompenzována nabýváním nových pragmatických funkcí⁷⁵ (např. větší orientovanost na interakci, kontaktní funkce).

c) U výrazu, jenž se pragmatikalizuje, po nějakou dobu přetrvává sémantický obsah základové jednotky. Dojde k jeho abstraktnění, zobecnění a postupnému oslabování. Vše je dovršeno sémantickým vyprázdněním výrazu⁷⁶ (srov. *assim* v úryvcích (4) – (8)).

d) Pragmatikalizovaný výraz se zkracuje vlivem „fonetické eroze“⁷⁷, již se rozumí zánik nepřízvučných slabik uvnitř slova nebo rytmičké skupiny. Pro ilustraci lze uvést následující příklad: vycpávkový výraz *não é?*, podle ortoepické normy vyslovovaný [nẽũ'ɛ], se při rychlejšímu tempu (především při neformální komunikaci), redukuje na [nɛ]. Jde o značně rozšířený jev, o čemž svědčí i skutečnost, že v prepisech nahrávek z korpusu mluvené portugálštiny (*Português Falado*), se objevuje varianta *né?*. V některých případech může dojít i ke zdvojení výrazu, jak ukazuje př. (11).

⁷⁴ Cf. Ibid., s. 21.

⁷⁵ Cf. Cezario et alii, Op. cit., s. 25.

⁷⁶ Cf. Votré, Op. cit., s. 22.

⁷⁷ „erosão fonética“ Ibid., s. 22.

(11) você já recebeu o seu, **né?, né?** (*Sem censura*)

e) Pokud je základový výraz komplexní (tzn. víceslovný), dochází k ustrnutí tvarů jednotlivých členů a k zafixování jejich vzájemné pozice. Dostie uvádí francouzský příklad DČ *tu parles*, která se skládá z nesamostatného osobního zájmena *tu*, jež povinně doplňuje (na rozdíl od portugalštiny, v níž je konstrukce s vypuštěným zájmenným podmětem možná) slovesný přísudek *parles* (2. osoba jednotného čísla indikativu prézenta). Jestliže má být zmíněné spojení použito jako DČ, není možné uskutečnit např. inverzi, při níž se pořadí jednotlivých členů změní (*parles-tu*).

f) Základový výraz se může dále vyvíjet jiným směrem než výraz z něj pragmatikalizovaný. Jinými slovy, jakmile „dceřiný“ výraz nastoupí cestu gramatikalizace, definitivně se odděluje od svého základu a z obou se stávají dvě na sobě nezávislé jazykové jednotky. V jazyce pak společně existují obě jako homonyma (*assim* – příslovce, viz př. (4); *assim* – DČ, viz př. (8)).

3.2.1.1 Sémantické a formální změny

Gramatikalizace i pragmatikalizace se projevují jak na formě, tak na obsahu jazykové jednotky. Někteří lingvisté zastávají názor, že při gramatikalizaci jazykové jednotky dochází k její desémantizaci, neboli sémantickému vyprazdňování. Výraz se tak na pomyslné ose postupně vzdaluje od plnovýznamových slov (autosémantik) a přibližuje se ke slovům neplnovýznamovým (synsémantikům)⁷⁸. Pokud vývoj pokračuje a jednotka se pragmatikalizuje, postupně dojde k jejímu úplnému sémantickému vyprázdnění.

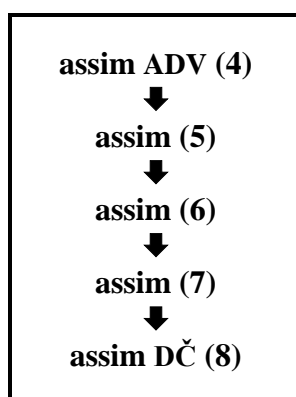
Podle Dostie se ovšem toto děje jen zdánlivě, jelikož sémantismus jednotky se může dokonce stát složitějším, a složitější je pak i jeho vymezení, protože je značně abstraktní.

V jistém smyslu bychom mohli dokonce říci, že [...] při pragmatikalizaci se jednotka často stává sémanticky komplexnější. To je patrné zejména v případě

⁷⁸ Karlík, P. et alii, Op. cit., s. 107.

diskursových částic, které mají mnohdy těžko popsatelné významy ne proto, že jsou málo složité, ale proto, že jsou vysoce abstraktní.⁷⁹

Sémantický obsah jazykové jednotky se při gramatikalizaci stává obecnějším a abstraktnějším ve srovnání s jednotkou základovou⁸⁰. Ke změnám dochází postupně, což vede k tomu, že v jeden okamžik může existovat pro jednu formu celá řada významů (odpovídajících různým vývojovým stádiím), z nichž některé jsou blíže významu původnímu a jiné vzdálenější (srov. obrázek 2). V posledních stádiích již původní význam nemusí být transparentní⁸¹.

Obrázek 2.

Existuje jistý „paralelismus mezi sémantickými změnami na jedné straně a formálními změnami na straně druhé“⁸². Změny na signifié tedy mohou být doprovázeny změnami na signifiant, k čemuž dochází zejména v pokročilejších stádiích gramatikalizace a pragmatikalizace. Dostie tyto změny dokládá na francouzském lexému *bien*⁸³. Základovou jednotkou je zde adverbium *bien*, vyslovované [bjɛ̃] – př. (12). Při gramatikalizaci se z něj stává *ben* [bɛ̃] – př. (13) - a tento tvar přetrvává i po pragmatikalizaci – př. (14) -, tedy po přerodu v DČ.

⁷⁹ „D’une certaine façon, on pourrait même dire qu’en se [...] pragmatiquisant, une unité devient souvent sémantiquement plus complexe. Cela est particulièrement frappant dans le cas des marqueurs discursifs qui présentent fréquemment des sens très difficiles à décrire, non parce qu’ils sont peu complexes, mais parce qu’ils sont hautement abstraits.“ Dostie, Op. cit., s. 39.

⁸⁰ Cf. Ibid., s. 25, Votre, Op. cit., s. 22.

⁸¹ Cf. Dostie, Op. cit., s. 37.

⁸² „parallélisme entre les changements sémantiques d’une part, et les changements formels, d’autre part“ Ibid., s. 37

⁸³ Cf. Ibid., s. 27, odsud také př. (13) a (14).

- (12) Il se sent **bien**.
- (13) Il y avait **ben** du monde.
- (14) **Ben**, je pense qu'il vaudrait mieux laisser tomber.

Při fonetické erozi nejdříve dojde k oslabení přízvučné slabiky, potom následuje hlásková redukce a nakonec může část jednotky zaniknout⁸⁴ (srov. port. *não é?* > *né?*).

3.3 Partikulizace

Za povšimnutí stojí i úvahy o zmíněných procesech v češtině, kde se jimi zabýval např. M. Grepl⁸⁵. Označuje je pojmem „partikulizace“.

Partikulizace „je dána sémantickým posunem, oslabováním, až zánikem významové (významově-obsahové) stránky hlavních vět. Ty pak nabývají funkcí částic (partikulí) signalizujících (mimo jiné) především různé druhy komunikačních funkcí výpovědi. Míra partikulizace je u jednotlivých výrazů různá, jde o procesy!“⁸⁶ Produktem těchto změn by tedy měly být částice, což je v české lingvistice pojem značně vágní. V *Encyklopedickém slovníku češtiny* jsou částice dokonce označeny jako „zbytkový slovní druh“⁸⁷, jinými slovy, lingvisté k nim řadí nehodící se slova, která neodpovídají charakteristikám žádného z ostatních slovních druhů, a která tudíž nedokáží přesněji určit. Představují nesourodou množinu, jež obsahuje několik podmnožin, v nichž jsou částice seskupeny podle své „funkce ve výpovědi s přihlédnutím k jejich syntaktickému chování a zvukovým vlastnostem“⁸⁸. Připomínají tak skupinu diskursových částic. Partikulizovat se mohou výrazy „zájmenné, spojkové, adverbiální, substantivní, slovesné, a větné povahy“⁸⁹.

⁸⁴ Cf. Votob, Op. cit., s. 22.

⁸⁵ Cf. Karlík et alii, s. 63, Grepl, Karlík, *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia, 1998, s. 403-5.

⁸⁶ Grepl, Karlík, p. cit., s. 403.

⁸⁷ Karlík et alii, Op. cit. s. 62.

⁸⁸ Ibid., s. 62.

⁸⁹ Ibid., s. 65.

Partikulizace se projevuje v rovině⁹⁰:

- a) sémantické: Nastává oslabování až ztráta původního významu.
- b) morfologické: Ustrnutí jednotlivých členů, jehož výsledkem je jejich neměnný tvar.
- c) syntaktické: Jde o vsuvky, které nejsou větným členem.
- d) pravopisu: Částice vzniklé z víceslovných výrazů se píší dohromady.

Z této stručné charakteristiky je patrné, že lze najít celou řadu styčných bodů mezi češtinou a portugalštinou, pokud jde o tuto problematiku. Konfrontace výše zmíněných procesů v obou jazycích by jistě byla přínosná, není však předmětem této práce.

⁹⁰ podle Ibid., s. 65.

4 CHARAKTERISTIKA VYCPÁVKOVÝCH VÝRAZŮ

Základní kostra této podkapitoly byla převzata z článku M. L. Marques „Os bordões da língua falada e variação“⁹¹.

Vysoká frekvence výskytu vycpávkových výrazů způsobuje jejich postupné sémantické vyprazdňování. Stávají se jazykovým automatismem, tzn. mluvčí je užívají automaticky a často si toho ani nejsou vědomi. Pokročilejší desémantizace způsobuje změny i na úrovni formy DČ. Časté používání spojené se slábnutím přízvuku vede k jejich redukci (*por exemplo* vyslovováno jako [prežẽ^mp], při velmi rychlém tempu až [pze^(m)(p)]), jež se může projevit i na jejich pravopisu (*não é?* > *né?*, *está?* > *tá?*). Tento jev lze ilustrovat příkladem z češtiny, v níž se vycpávkovým výrazem mohou stát také vulgarismy.

Návyk na vulgarizovanou řeč vede často k tomu, že uživatelé vulgarismů přestávají jejich obhroublou expresivnost pociťovat a vřazují je automaticky do svých projevů na místo výrazových prostředků nevulgárních. Některé vulgarismy pak poklesávají ve výrazy parazitní (např. *vole*)⁹², vyslovováno jako [voɛ], [vɛ].

Slovo či výraz, „jehož expresivnost je jeho poměrně značnou frekvencí oslabena“⁹³, potom nemá aktualizační funkci, kterou by mělo v případě, kdyby bylo užito v extrémní situaci, např. s cílem šokovat, nebo v silně citově zabarvené výpovědi⁹⁴.

Vycpávkové výrazy netvoří paradigma⁹⁵. S tímto tvrzením řada jazykovědců polemizuje. Záleží totiž na úhlu pohledu. Pokud se soustředíme na původ výrazů (tj. na jejich základové jednotky), zjistíme, že paradigma skutečně netvoří. Podle této koncepce jde o slova náležející k různým slovním druhům, která se ve vybraných kontextech chovají „nestandardně“, tj. za určitých podmínek fungují jako DČ. Pokud se však na DČ

⁹¹ Marques, Os bordões da língua falada e variação. In *Actas do XI Encontro da APL*. Lisboa : Colibri; Faculdade de Letras, 1996, s. 310-313.

⁹² Karlík, P. et alii, s. 533.

⁹³ Ibid., s. 533.

⁹⁴ Cf. Ibid., s. 533.

⁹⁵ Cf. Marques, Os bordões da língua falada e variação, s. 310.

podíváme z hlediska jejich funkce a všimneme si jejich nově nabytých společných vlastností (např. slabý sémantický náboj, omezené možnosti flexe apod.) - prosazují např. Dostie, Freitag, Risso et alii -, zjistíme, že paradigma tvoří.

Z fonetického hlediska mají tendenci tvořit samostatné prozodické jednotky, vzhledem k tomu, že obvykle stojí mimo syntaktickou strukturu věty⁹⁶. Přispívají k větší rytmičné dynamičnosti delších replik a vyskytují se obvykle na konci prozodických syntagmat⁹⁷.

Z morfologického hlediska postupně došlo k jejich ustrnutí v jednom tvaru. Jsou tedy, až na výjimky, neměnné. Pokud nějakou flexi umožňují, je velmi redukována (např. *entende?/entendeu?*). Méně častý, a tedy odlišný tvar, může být příznakový. Podle výzkumu Marques jde o regionální varianty typické pro lidový, méně pečlivý jazyk (např. *pronto/prontos*). Užití takového výrazu může podávat informaci o příslušnosti mluvčího k určité sociokulturní vrstvě. Jednoslovné DČ tvoří lexém (např. *portanto*) a komplexní tvoří frazém⁹⁸ (např. *quer dizer*).

Výraz stojí mimo syntaktickou strukturu věty, tj. nemá syntaktickou funkci a tudíž není větným členem. V syntaktickém řetězci má téměř libovolné postavení, jinými slovy, nemá pevně určené své místo jako např. přívlastek, který vždy stojí u jména, jež rozvíjí. Jeho vyjmutím se neporuší gramatická správnost věty ani její význam, neboť ze sémantického hlediska se DČ nepodílejí na propozičním obsahu⁹⁹.

V některých případech se ovšem může změnit smysl věty, protože vynechaný výraz může plnit určitou pragmatickou funkci. Každá výpověď, jakožto věta pronesená v konkrétní komunikační situaci¹⁰⁰, má svůj propoziční obsah (to „co se říká“¹⁰¹) a svou aktuální, tzv. komunikační (ilokuční) funkci („s jakým cílem (úmyslem, záměrem) se to

⁹⁶ Cf. Dostie, Op. cit., s. 43.

⁹⁷ Cf. Cezario et alii, Op. cit., s. 39.

⁹⁸ Cf. Dostie, Op. cit., s. 43.

⁹⁹ Cf. Ibid., s. 44.

¹⁰⁰ Cf. Grepl, Karlík, Op. cit., s. 381.

¹⁰¹ Ibid., s. 421.

říká“¹⁰²) vyplývající ze situace. Stejná výpověď totiž může mít v různých situacích rozdílné funkce¹⁰³.

DČ operují na úrovni makrosyntaxe diskursu, jíž se rozumí syntax přesahující rámec věty¹⁰⁴.

Jak vyplývá z předchozího odstavce, DČ mají výhradně pragmatický význam - jsou nositeli aktuální komunikační funkce. Jsou multifunkční, operují na rovině textové i interakční¹⁰⁵. Dle Dostie indikují začátek, pokračování nebo konec repliky, dále změnu tématu či jeho přerušení; tvoří vnitřní uspořádání konverzace a mohou ukotvit výpovědi ve výpovědním kontextu¹⁰⁶. Rovněž pomáhají odhalit implicitní stránku promluvy:

Diskursové částice jsou prostředky nacházející se na povrchu textu, jež často umožňují přístup k tomu, co je pod ním, to znamená ke skrytým aspektům sdělení.¹⁰⁷

Jejich funkce můžeme rozdělit na dvě základní - interakční a sekvenční. Zde opět dochází k terminologickému rozchodu jednotlivých lingvistů: Marques hovoří o interakční (interaccional) a intratextové (intratextual) funkci, Marcuschi o konverzační (conversacional) a syntaktické (sintática)¹⁰⁸, Freitag je pojmenovává interpersonální (interpessoal) a textová (textual)¹⁰⁹. Podle Freitag DČ v rovině interakční slouží k udržení kontaktu mezi mluvčím a posluchačem a napomáhají produkci diskursu ve chvíli, kdy si mluvčí rozvrhuje, jak bude strukturovat svůj projev¹¹⁰. V rovině textové fungují jako spojovací články mezi jednotlivými sekvencemi textu, zajišťují tedy jeho kohezi

¹⁰² Ibid., s. 421.

¹⁰³ Cf. Ibid., s. 419.

¹⁰⁴ Cf. Dostie, Op. cit. s. 44.

¹⁰⁵ Cf., Ibid., s.45, Marques, Os bordões da língua falada e variação, s. 312.

¹⁰⁶ Cf. Dostie, Op.cit., s.45; rovněž Guerra; Risso, Marcadores discursivos basicamente seqüenciadores. In: Jubran, C. C. A. S. ; Koch, I. G. V. (Org.), *Gramática do português culto falado no Brasil*. V. 1.: Construção do texto falado. Campinas: Editora da UNICAMP, 2006, s. 427-496.

¹⁰⁷ „les MD sont souvent des moyens qui se trouvent à la surface du texte, pour accéder à ce qui lui est sous-jacent, c'est-à-dire aux aspects implicites des messages“. Dostie, Op. cit., s.45.

¹⁰⁸ Marcuschi, *Análise da conversação*. São Paulo: Ática, 2003.

¹⁰⁹ Marques, Os bordões da língua falada e variação, s. 312, Freitag, Op. cit., s. 24.

¹¹⁰ Freitag, Op. cit., s. 23.

(soudržnost po formální stránce) a koherenci (soudržnost po obsahové stránce, tj. „vlastnost, která odlišuje text od ‚netextu‘“¹¹¹).

4.1 Funkce diskursových částic

Asi největší rozmanitost odborných názorů týkajících se problematiky, o níž tato práce pojednává, existuje v oblasti funkcí DČ. Téměř beze zbytku zde platí: co lingvista, to jiné vymezení funkcí. Důsledkem je i bezpočet klasifikací těchto výrazů, které vznikají právě na základě funkcí, jež DČ plní. Důvodem může být multifunkčnost částic a značná obtížnost jednotlivé funkce od sebe odlišit, protože, podobně jako procesy gramatikalizace a pragmatikalizace, nejsou diskrétní, ale spojitě a navzájem se prolínají. Srov. následující citaci:

Diskursové částice plní celou řadu funkcí, jež se ve skutečnosti překrývají a splývají, jelikož jsou spojené s přeformulováváním promluvy, k němuž dochází ve jménu lepšího pochopení sdělovaných informací.¹¹²

4.1.1 Freitag

Freitag¹¹³ dělí tyto funkce do tří skupin: interpersonální, textová a rytmičká. Nelze mezi nimi stanovit pevné a jasné hranice, neboť jsou na sebe navrstvené. Proces jazykové změny (zde gramatikalizace a pragmatikalizace) je plynulý, „jeden tvar může plnit současně všechny tři funkce“¹¹⁴.

a) interpersonální funkce

DČ plní kontaktní funkci mezi mluvčími, vyzývají posluchače k souhlasu s tím, co se říká, a mají zajistit kontinuitu promluvy, tj. odstranit z rozhovoru místa, kdy

¹¹¹ „propriedade que separa o texto do ‘não texto’“ Fonseca, J., *Estudos de Sintaxe-Semântica e Pragmática do Português*. Porto: Porto Editora, 1993, s. 181.

¹¹² „Os marcadores discursivos desempenham um conjunto de funções que, na prática, se sobrepõem e se confundem, uma vez que estão ligadas a reformulações da fala, que são feitas em nome de uma melhor compreensão das informações transmitidas.“ Cezario et alii, Op. cit., s. 33.

¹¹³ Cf. Freitag, Op. cit., s. 24-28.

¹¹⁴ „uma mesma forma pode desempenhar simultaneamente as três funções“ Ibid., s. 24.

budou oba účastníci mlčet. Mluvčí se tak ujišťuje o tom, že ho jeho komunikační partner poslouchá a zrcadlí se zde jeho snaha o udržení otevřeného komunikačního kanálu¹¹⁵.

- (15) Patrícia Koslinski já está lá nos bastidores, tá muito enlouquecida, e... se nem consegue mostrar, ela ninguém deixa, **né?** (*São Paulo Fashion Week*)

Jednotka, která se gramatikalizuje/pragmatikalizuje, a jejíž vývoj směřuje k vycpávkovým výrazům, musí získat nejprve tuto funkci. Neboli interpersonální užití jazykové jednotky (původně lexikálního výrazu) je nutnou podmínkou k tomu, aby se z ní stal vycpávkový výraz¹¹⁶.

b) interpersonální a textová funkce

DČ mají obrátit posluchačovu pozornost k určitým částem textu nebo větným členům, jež mohou zdůraznit (rematizovat) nebo naopak upozadit. Užíváme je s pragmatickým cílem:

- 1) „aktivovat informaci (známé referenty) v posluchačově paměti“¹¹⁷

Bylo zjištěno, že zapojují „kognitivní schopnosti posluchače“¹¹⁸ - celá řada DČ totiž vznikla na základě kognitivních sloves (sloves myšlení a poznávání – v portugalštině např. *saber* > *sabe*?) nebo sloves, která tento význam získala (slovesa smyslového vnímání – např. *ver* > *viu*?; slovesa mluvení – *dizer* > *digamos*)¹¹⁹.

- 2) ověřit si, že posluchač sdělení porozuměl.

Tyto dva aspekty (1,2) patří k interpersonální části funkce. Pomocí DČ lze zároveň vzájemně uspořádat jednotlivé textové oddíly a vytvořit tak strukturovaný diskurs. Tato vlastnost odpovídá textové části funkce. Výraz *aí* v př. (16) strukturuje popis receptu - odděluje od sebe různé fáze přípravy (textová funkce) a zároveň je orientován na posluchače, kterému tyto fáze signalizuje (interpersonální funkce).

¹¹⁵ Cf. Ibid., s. 38.

¹¹⁶ Cf. Ibid., s. 38.

¹¹⁷ „ativar a informacao (referentes conhecidos) na memória do interlocutor“ Ibid., s. 40.

¹¹⁸ Dostie, Op. cit., s. 12.

¹¹⁹ Cf. Ibid., s. 12.

- (16) o macarrão, eu faço com bastante carne, compra-se um pedaço de boi, não é?, **ai** faço, assim, bastante molho, **ai** vou botando macarrão e a carne, o macarrão e a carne, vou jogando por cima... (PF-BR)

c) **rytmická funkce**

Freitag vymezuje navíc ještě třetí funkci - rytmickou. DČ, které se často opakují, se uplatňují při rytmickém členění promluvy, jinými slovy, plní funkci jakési fonetické interpunkce. Výrazy, jež vznikly z otázky (např. *né?*), ztrácejí tázací intonaci, což svědčí o tom, že se nacházejí v pokročilejším stádiu pragmatikalizace. Jsou již foneticky pozměněné (tzn. zkrácené), jejich referenční význam je vyprázdněn a rysy skutečné otázky, z níž výraz vznikl, již nejsou patrné¹²⁰. Rytmickou funkci ilustruje užití výrazu *pá* v př. (17). Mluvčí pokaždé, když vysloví *pá*, klesne hlasem a uzavírá tak jeden úsek textu. A to i v případě třetí repliky (*tás bom, pá?*), kdy jde o otázku.

- (17) A: preparar melhor o debate, **pá**, ainda não sei nada disto, **pá**. Vossa Excelência é uma besta!...não, não é isto, não é isto, não é isto. Vossa excelência é uma besta!...é mais isto...é mais isto.

(následuje telefonický rozhovor, kde mluvčí B není slyšet)

A: tou.

B: (...)

A: tá bom, **pá?**

B: (...)

A: sou eu, César Meireles.

B: (...)

A: tá tudo bem? eu tou a preparar o debate de amanhã, **pá**.

B: (...)

A: acho que isto tá a correr bem, acho que vou ganhar aquilo, **pá**, e vou ser o próximo primeiro ministro deste país. (*Gato Fedorento*)

¹²⁰ Cf. Freitag, Op. cit., s. 25.

4.1.2 Cezario et alii

Cezario, Martelotta a Votre se ve stati „O paradigma da gramaticalização“ pokoušejí alespoň přibližně vymezit několik funkcí DČ, přičemž si jsou plně vědomi všech úskalí, která tyto snahy provázejí (zejména velká obtížnost jednotlivé funkce od sebe odlišit). Píší, že „existují případy, kdy je velmi složité přesně stanovit funkci, kterou výraz má, jelikož se v rámci procesu nachází uprostřed mezi různými funkcemi, které jsou pro diskursově částice typické“¹²¹.

Autoři jmenují celkem sedm funkcí¹²²:

a) **Hezitační a reformulační funkce.** DČ doprovázejí/signalizují hezitace a přepracované pasáže diskursu. Toto užití je důsledkem strategie „pokus-omyl“¹²³, velmi rozšířené v každodenní běžné mluvené produkci.

- (18) então, no direito romano, a mulher não tinha direitos. ela, ah, o di[...], o, a ca[...], a pessoa que ti[...], os que tinham capacidade de, de facto, que era capacidade de ter direitos de, direitos, assim, fora os direitos normais que todos têm que é direito de escola, educação, saúde, isso todos têm independente de ser débil mental, de ser... qualquer coisa. agora, depois tem os direitos, por exemplo, direito de montar uma fábrica, direito de, **ah, é, assim, sabe?**, direito que envolve mais responsabilidade, mais coisa. (PF-BR)

V př. (18) informátorka mluví o postavení ženy v římském právu a zamýšlí je srovnat s postavením osob, které měly více práv než ona. Při hledání vhodného výrazu (*direito que envolve mais responsabilidade*) nejprve vymezí tento druh práva negativně (v opozici s *direitos normais que todos têm*). Potom se prostřednictvím DČ *agora* vrací k nedokončené myšlence z třetího řádku (kde je přerušení syntaktického řetězce doprovázeno opakováním slova *direitos* a následným užitím částice *assim*). Vhodný výraz však stále nepřichází, o čemž svědčí použití strategie exemplifikace (*por exemplo*,

¹²¹ „há casos em que é muito difícil decidir que função exatamente o termo está desempenhando, uma vez que, no processo, ele está em um ponto intermediário entre as diversas funções que são típicas dos marcadores discursivos“. Cezario et alii, Op. cit., s. 36.

¹²² Cf. Ibid., s. 33-36.

¹²³ „ensaio-e-erro“ Ibid., s. 33.

direito de montar uma fábrica) - v naději, že si posluchač hledaný termín sám na základě svých znalostí a zkušeností doplní - a opětovné přerušení syntaktického řetězce hezitací, již signalizují částice *ah, é, assim, sabe?*.

b) **Modalizační funkce.** Mluvčí se jejich užitím snaží zbavit odpovědnosti za to, co říká. Důvody mohou být různé, např. nejistota spojená s nedostatečnou znalostí daného tématu.

- (19) há muita malta que faz isto... da nossa geração... agora que têm um bocadinho mais tempo, vai lá acabar estas cadeiras só para... para tar completo, **não é?**
(*Última Ceia*)

c) **Signalizace změn „směru komunikace“**¹²⁴. DČ může např. signalizovat přípustku, jako v př. (20).

- (20) A: mas não acha que agora dá mais apoio, se calhar, que os irmãos, não?
B: sim! agora está aqui, na, mora aqui pegado mesmo, e assim. agora está bem.
bem, mas, eu digo no, no tempo em, de meninas, dos meninos, era muito refilona, muito refilona. (PF-PT)

Informátorka (B) vypráví o své dospělé vnučce. Její současné chování hodnotí kladně (*agora está bem*). Použitím DČ *bem* se ovšem chystá polemizovat s tím, co právě řekla. Opozice vzhledem k předchozí výpovědi je ještě posílena výrazy *mas* a *eu digo*. *Bem* v sobě nese pragmatickou informaci: „ano, platí, co jsem řekla, ale vždy tomu tak nebylo“.

d) **Zkrácení výpovědi.** Mluvčí počítá s tím, že si posluchač chybějící část informací domyslí či odvodí na základě svých znalostí, zkušeností, či představivosti. K tomuto účelu slouží výrazy, jejichž sémantický obsah je velmi neurčitý (např. *tal, e tal*). Vyskytují se na konci výpovědi nebo celého textového úseku. Obdobnou funkci má v psaném jazyce signál „...“. V psaném jazyce (zejména v beletrii) je v tomto případě dominantní funkce estetická, tj. působení na čtenářovu představivost. V mluveném jazyce

¹²⁴ „direção comunicativa“ Ibid., s. 34.

mohou mluvčího k užití této strategie vést různé důvody. Jak uvádí Morais¹²⁵, mluvčí buď výraz, který potřebuje užít, nezná, nebo si na něj nemůže vzpomenout. Anebo vágní formulaci použije záměrně, protože uvedení přesného údaje považuje v dané komunikační situaci za nevhodné.

- (21) há novas... novas formas de de de passagem de música, de venda de música, sss[...] se aproximam, estão a aparecer as internets **e tal, tudo isso**, e é preciso cuidar, efectivamente, dos nossos direitos. (*A de autor*)

e) **Tematizace referentů známých z předchozího kontextu.** Mluvčí se prostřednictvím DČ obrací k posluchači s cílem tyto referenty aktivovat v jeho paměti. DČ je zdůrazní jakožto „základovou informaci“¹²⁶ pro následující pasáž promluvy.

- (22) eu e o rapaz começamos a namorar e... nessa vila que ele... que ele morava...eh...ele já tinha uma namorada antiga...tá? a fim dele e tudo... mas sendo que ele escolheu foi a minha pessoa... né? [...] aí tudo bem... aí... só que... mais tarde... quando foi a hora da cerimônia... antes... isso im pouquinho antes... eu peguei beijando a... tal da menina... **tá?** a que ele já, que ela gostava dele... aí eu falei „o quê? é agora mesmo...“ peguei um cabo de vassoura ((risos)) fui em cima dos dois... (Cezario et alii, s. 35)

Tučně zvýrazněná částice *tá?* v př. (22) apeluje na posluchače, aby si vybavil dívku, o níž byla v předchozím diskursu řeč (*namorada antiga*), a upozorňuje na to, že výrazy *a tal da menina* a *namorada antiga* mají stejného referenta v mimojazykovém světě, tedy že se jedná o tutéž osobu.

f) **Ve vyprávění značí pozadí dějové linie**, tzn. komentáře a subjektivní hodnocení mluvčího.

- (23) sabes que o pessoal do surf é muito maluco... é muito distraído, não ligam a nada, não sabem [...] e então às vezes há uns de de dentro da água, que é tipo, fora aqueles que eu conheço, **não é?**, mas há uns dentro da água que é tipo „ah, tu não és aquele cromo das piadas, hehehe, conta lá aí uma cena, hem!“ (*Última Ceia*)

¹²⁵ Cf. Morais, A.de. E coiso e tal – algumas considerações sobre o uso da Linguagem Vaga em Enunciados Narrativos Orais. In *Actas do XXIII encontro da APL*. Lisboa: APL, 2008, s. 359.

¹²⁶ „informação básica“ Cezario et alii, Op. cit., s. 35.

Mluvčí vypráví historku o surfařích. Linie vyprávění je přerušena vloženým komentářem (*fora aqueles que eu conheço*), jehož konec značí DČ *não é?*. Poté, aby se vypravěč vrátil k nedokončené myšlence, užije výraz *mas* (který zde nemá platnost odporovací spojky, ale má obrátit pozornost posluchače k pokračování přerušného sdělení) a zopakuje část věty, kterou vyslovil těsně před vsuvkou (*há uns dentro da água que é tipo*). Posluchač se tak včas stačí v uspořádání diskursu zorientovat a je připraven vstřebávat nové informace.

g) **Výplň pauz**, jež vznikají v replikách mluvčího v důsledku zpracovávání dalších informací, které chce posluchači předat.

- (24) A: vamos recapitular os sintomas... o senhor Meireles diz que de vez em quando... tem dor de cabelo... tem certeza que não é dor de cabeça?
B: não doutor, eu já tive dor de cabeça, isto é dor de cabelo, mas deve ser uma coisa, género... **assim**, género, como é que eu hei-de dizer, uma enxaqueca capilar, doutor. (*Gato Fedorento*)

V př. (24) je úryvek z rozhovoru lékaře (A) s pacientem (B). Pacient se snaží popsat, jaké má potíže. Zjevně se mu nedaří najít správný výraz, což dokládá pauza po slově *género*, následující vycpávkový výraz *assim*, zopakování slova *género* a užití metadiskursové formulace¹²⁷ *como é que eu hei-de dizer* (vyslovené velmi rychle), která přímo poukazuje na obtíže, s nimiž se při formulování věty potýká. Všemi jmenovanými strategiemi mluvčí získává čas k přemýšlení, aniž by byl komunikačním partnerem přerušen. Tok informací mezi nimi se sice zastaví, ale komunikační kanál zůstává otevřený a kontinuita mluveného řetězce zachována.

4.2 Prototypická koncepce¹²⁸

Z prací a přístupů zabývajících se DČ, s nimiž jsem měla možnost se seznámit¹²⁹, se mi jako nejlépe propracovaná jeví prototypická koncepce, jež vznikla v Brazílii

¹²⁷ Cf. Dostie, Op. cit., s. 45, termín pochází patrně od M. Mosegaard Hansen.

¹²⁸ kapitola napsána podle Risso et alii, Traços definidores dos marcadores discursivos. In: Jubran, C. C. A. S.; Koch, I. G. V. (Org.), *Gramática do português culto falado no Brasil*. V. 1.: Construção do texto falado. Campinas: Editora da UNICAMP, 2006, s. 403-425.

v rámci projektu PGPF (Projeto Gramática do Português Falado)¹³⁰. Jejími autory jsou Mercedes Sanfelice Risso, Gisele M. O. Silva a Hudinilson Urbano. Podle této koncepce je třída DČ heterogenním seskupením s tzv. prototypickou strukturou, tj. výrazy, které do ní patří, mají rozdílný status. Prototypické prvky (ty, které si uživatelé jazyka v souvislosti s nějakou kategorií vybaví jako první) jsou centrální, okolo nich leží prvky ostatní - periferní. Prvky ležící v hraniční oblasti mohou náležet také k jiným kategoriím¹³¹.

Ve svém výzkumu, nazvaném „Marcadores discursivos: traços definidores”, stanovili Risso et alii „základní identifikační rysy“¹³², jimiž se DČ vyznačují, a tedy zároveň odlišují od ostatních mechanismů uplatňujících se v rámci diskursu. Na základě těchto rysů se snaží vyslovit definici. Korpus, na němž DČ zkoumali, byl tvořen nahrávkami o celkové délce 225 minut. Obsahoval tři typy textů - veřejné projevy, rozhovory s jedním informátorem, rozhovory mezi dvěma informátory. V první fázi výzkumu lingvisté intuitivně vyhledávali slova a spojení, o nichž se domnívali, že by mohly do dané skupiny patřit. Výsledkem bylo přibližně 1300 výskytů, jež pak byly podrobeny další analýze. K tomuto účelu autoři stanovili následujících deset kritérií, tzv. „proměnných“ (variáveis): počet opakování, členění diskursu, řízení interakce, souvislost s propozičním obsahem, sémantická transparentnost, formální podoba, syntaktické začlenění do věty, prozodické vymezení, komunikační autonomie a počet slabik. Pomocí těchto kritérií určili, které vlastnosti jsou pro DČ typické:

1) časté opakování

Př. (25) tvoří úryvek z rozhovoru, v němž informátorka (B) užívá celou řadu DČ (celkem jich během 5-ti minut a 55-ti vteřin užila 91, včetně hezitačních *eh* a *ah*). Nejčastějším (nepočítáme-li hezitační *eh*) byl výraz *pronto*, který se v rozhovoru objevil celkem 17-krát.

(25) A: não. claro! eu não digo que, que f[...], que perca a virilidade

¹²⁹ viz seznam použité literatury (na konci práce)

¹³⁰ Cf. Urbano, H., Aspectos basicamente interacionais dos marcadores discursivos. In: Neves, M.H.M. (Org.). *Gramática do português falado 7: Novos Estudos*. Campinas: Editora da UNICAMP, 1999, s. 195.

¹³¹ Cf. Duque, P.H., Teoria dos protótipos, categoria e sentido lexical. In *Revista Philologus*, Ano 7, no 21. Rio de Janeiro: CIEFIL, 2001. [online]. [cit. 2010-11-01]. Dostupné z: <[http://www.filologia.org.br/revista/artigo/7\(21\)13.htm](http://www.filologia.org.br/revista/artigo/7(21)13.htm)>

¹³² „traços básicos identificadores“, Risso et alii, Op. cit., s. 404.

B: exacto.

A: por isso. o que eu digo é que alguns podem pensar que perdem.

B: é, **pronto**. eles podem pensar porque, **pronto**, ah, na cabeça deles, eh, não estão mentalizados, **pronto**, não estão muito mentalizados para isso, não é?, eh, é tudo uma questão de educação, acho eu, e de princípios.

A: pois.

B: leva o seu tempo.

A: e acha que [...]

B: o homem hoje está muito mais aberto já, enfim, a certas mudanças, não é?, que não estavam os nossos avós e...

A: claro!

B: eh, e **pronto**, enfim, as gerações muito anteriores. hoje o homem está muito mais aberto.

A: hum, hum. e acha que com o tempo essa, essa evolução...

B: sim, sim. eu penso que sim. eu acho que sim, que com o tempo que o homem vai... criando hábitos e vai mudando. acho que sim. mesmo hoje um homem já se interessa bastante por usar um after-shave, portanto a seguir à barba, eh, pôr uma água-de-colónia, enfim já acha es[...], que isso é um produto necessário, não é?, e já por norma o homem, isso usa. agora um creme hidratante ou, enfim, fazer um, um tratamento especial à, à cara é natural, **pronto**, que a maior parte não estejam de facto mentalizados. eh, **pronto**, eh, enfim, ainda perdura assim uma mentalidade um bocadinho antiquada. mas eu penso que os nossos jovens que já estão noutra direcção. (PF-PT)

2) členění (segmentace) diskursu (sekvenční funkce) a řízení interakce (interakční funkce)

První proměnná se týká roviny informací, tj. ideové struktury diskursu, zatímco druhá se týká roviny interpersonální, tj. interakce mezi dvěma a více komunikačními partnery. Guerra navrhuje proměnnou „řízení interakce“ nazvat „členění interakce“, protože se tak zdůrazní princip konektivity, již autorka, stejně jako Pons Bordería, považuje u těchto výrazů za zásadní, neboť je jednotícím prvkem všech definic¹³³.

¹³³ Cf. Guerra, Op. cit., s. 24.

DČ buď zajišťuje tematické rozčlenění textu (signalizuje uvedení, pokračování, ukončení tématu), tedy má sekvenční funkci (viz př. (16)), nebo text vůbec nečlení a potom její funkce spočívá především v řízení interakce - mluvčí se užitím této částice obrací přímo na posluchače a zjišťuje, jestli ho dotyčný poslouchá. Posluchač může na tuto výzvu reagovat užitím částice zpětné vazby (feedback¹³⁴) a stvrdit tak, že svému komunikačnímu partnerovi věnuje pozornost, jak ukazuje př. (26).

(26) A: as de cá também vêem isto... e acham que é tudo muito natural. e é porque é natural mesmo. agora nas nossas universidades é, é, é, é o que, é o que se sabe, **não é?**

B: **pois é.** (PF-PT)

Orientace částice na interakci může být i druhotná (ve spojení se sekvenční funkcí), jak tomu je u výrazů implicitně vyjadřujících názor mluvčího a strukturujících jeho argumentaci (např. *bem* v př. (20)). Z toho vyplývá, že proměnné „členění diskursu“ a „řízení interakce“ jsou ve vztahu komplementární distribuce. Je však třeba si uvědomit, že obě funkce (sekvenční i interakční) jsou spojitě a do jisté míry u každé DČ přítomné zároveň. Je-li částice především sekvenční (např. *agora* v př. (18)), bývá nejčastěji zároveň slabě interakční. Stejně to platí i naopak – je-li částice silně orientovaná na interakci (např. *né?* v př. (15)), pak je její sekvenční funkce zanedbatelná.

3) Nesouvislost s propozičním obsahem.

DČ nemodifikují význam věty a pokud je vypustíme, vlastní předávaná informace se tím nezmění. To je dáno tím, že „působí v rovině výpovědní činnosti a ne v rovině obsahu“¹³⁵. Přijďeme však o část pragmatické informace (např. komunikační funkci), kterou s sebou částice nesou. „Výrazy nesouvisející [s propozičním obsahem] se nemusejí přímo týkat samotného referenčního obsahu, mohou však přispívat k jeho modalizaci a organizačnímu posunu, jelikož do něj vnášejí různé podmínky či okolnosti výpovědního aktu.“¹³⁶

¹³⁴ Cf. Urbano, H., Op. cit..

¹³⁵ „operam no plano da atividade enunciativa e nao no plano do conteúdo.“ Risso et alii, Op. cit., s. 424.

¹³⁶ „Embora as unidades *exteriores* [ao conteúdo proposicional] possam não contribuir diretamente para o conteúdo referencial em si, contribuem, porém, para a sua modalização e para o seu movimento organizacional, ao inscreverem nele condições ou circunstâncias variadas da enunciação.“ Ibid., s. 409.

- (27) eu não podia escolher onde é que ia nascer, **não é?** (*Última ceia*)

4) Sémantická (ne)transparentnost.

Za sémanticky transparentní se považuje takový výraz, který neztratil svůj prvotní (slovníkový nebo gramatický) význam. V př. (28) spojení *como acabo de dizer* uzavírá první téma přednášky (vikomt ze Santarému). Jeho význam se rovná součtu slovníkových významů jednotlivých členů, je tedy plně transparentní.

- (28) o Visconde de Santarém foi o primeiro fogacho, no sé[...], há mais de um século, **como acabo de dizer**, e no início desse século, ou melhor, no final da segunda década deste século, aparece Armando Cortesão. (PF-PT)

Zcela netransparentní se ukázaly stereotypní výrazy, protože se již dostaly na konec procesu pragmatikalizace a hrají roli výplně pauz (*pá* v př. (29)).

- (29) mas, eh **pá**, é algo que te vai acompanhar para o resto da tua carreira, porque tu entraste no mundo da comédia, eh, tavas em Direito, escreveste um sketch, um sketch que **pá**, que é dos sketches mais célebres, ficou uma catch phrase... (*Última Ceia*)

Pokud je výraz částečně transparentní, znamená to, že původní význam, neboli význam základové jednotky, je u něj, i když v modifikované podobě, ještě zřetelný. Přesouvá se z pole referenčního na pole diskursu.

- (30) **olha**, como é que, como é que tá a corre[...], tá te a correr tudo muito bem, obviamente, porque nós temos acompanhado cá em Portugal, que é este país, não sei se conheces... (*Lado B*)

Ztráta v jedné oblasti (referenční) je vždy kompenzovaná ziskem nových sémů v druhé (diskursově). *Olha* v př. (30) nevyzývá posluchače, aby se na něco podíval, ale uvozuje další téma a dotyčného upozorňuje na to, že bude řečeno něco nového. Zároveň ho žádá, aby nadcházejícímu sdělení věnoval pozornost.

5) Formální podoba

DČ mohou mít v některých případech více tvarů, což ale nezpochybňuje fakt, že jsou v podstatě neměnné. U částic vzešlých z ohebných slovních druhů (např. ze sloves) jsou

tvárové obměny, v porovnání s plnými flektivními paradigmaty, bezvýznamné. U slovesa *entender* se setkáváme s tvary *entende?/entendeu?*, ale jeho další tvary (např. *entendo*, *entendia*) již jako DČ nefungují. Platí tedy tvrzení, že „analyzované výrazy jsou obvykle ustrnulé tvary užívané v diskursu automaticky“¹³⁷ spíše než spojení utvořená ve chvíli promluvy.

6) Syntaktická nezávislost

DČ jsou syntakticky nezávislé - nejsou začleněny do syntaktické struktury věty, tzn. nejsou větnými členy (srov. př. (32)-(33)).

7) Prozodické vymezení

U některých DČ prozodické vymezení existuje (tvoří samostatné prozodické jednotky), ale není podmínkou. Prozodické charakteristiky takto vymezené částice (např. síla hlasu, melodická křivka, oddělení pauzami) nejsou konstantní, vždy je třeba přihlížet k aktuálnímu kontextu. V některých případech může být prozodická realizace určující pro pochopení smyslu textu, resp. pro jednoznačné určení, zda se jedná o DČ či jiný slovní druh: v případě př. (31) - *agora*-příslovce času/ *agora*- DČ.

- (31) A: Heloísa, você sentiu assim que tanto em Tiradentes, São João del Rei, todas essas cidades, muita coisa que é realmente histórica e está assim muito abandonada...
- B: abandonada? mas eu acho que tud[...], dá, dá, dá uma sensação. em Ouro Preto, então, é muito, não é?, é muito. **agora**, vou te dizer um negócio, mas ao mesmo tempo, eu acho que está havendo uma preocupação maior, não é?, no sentido de preservar o que é da gente, não é? (PF-BR)

Rozlišení na základě pouhého čtení přepsané nahrávky není možné. Může však pomoci prozodie. Výraz *agora* v replice mluvčí B je z obou stran oddělen pauzami a jeho intonace je klesavá. V rámci mluveného řetězce je tedy vymezen, což podporuje jeho syntaktickou nezávislost. Kdyby rozvíjel slovesný tvar *vou dizer*, pravděpodobně by následná pauza zmizela. Pomocí *agora* zde mluvčí opouští předchozí téma (opuštěné

¹³⁷ „as unidades em análise são normalmente cristalizações usadas automaticamente no discurso“ Ibid., s. 412.

historické památky) a zavádí téma nové (památková péče se zlepšuje). Tento přechod ještě zdůrazňuje spojení *vou te dizer um negócio* a potvrzuje tak status DČ u *agora*.

8) Komunikační neautonomie

DČ nejsou z hlediska komunikace autonomní, čímž Risso et alii rozumějí to, že samy o sobě nenesou propoziční obsah a nemohou tedy samy tvořit výpověď - srov. př. (32) a (33):

(32) A: Como está?

B: **Bem.**

vs.

(33) A: Eh, se não fosse eh futebolista, o que é que gostaria de ter sido?

B: eu? **bem** eu... eu gostaria de t[...] tar ligado sempre ao desporto, **não** é? eu gostaria como... preparador físico ou como... treinador de educação física, estaria ligado sempre ao desporto. (*Agora é que é*)

V př. (32) *bem* funguje jako příslovce způsobu a tvoří samo o sobě repliku B.

Kdybychom v př. (33) po *bem* repliku utli, nenesla by žádnou informaci kromě informace pragmatické: mluvčí neví, jak na položenou otázku reagovat. *Bem* zde funguje jako vycpávkový výraz, s jehož pomocí mluvčí získává cenné sekundy, zatímco si v duchu formuluje odpověď. Obtížnost otázky pro mluvčího dokládají také další zpomalovací strategie – opakování části otázky, protažení koncového vokálu u druhého *eu* a následná pauza. Vyslovením *eu?* dotázaný sice neopakuje přesně, co mluvčí A řekl, ale vzhledem k tomu, že u rozhovoru není přítomná třetí osoba, je zjevné, že otázká míří právě na mluvčího B a není tedy třeba si to dalším dotazem ověřovat.

9) Omezená délka

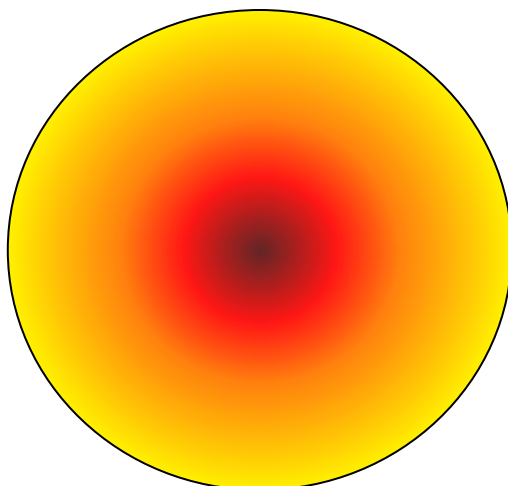
Nejčastěji mívají DČ délku do tří přízvučných slabik. Autoři upřednostnili toto kritérium před počtem slov, aby se předem vyhnuli jakýmkoli nejasnostem. Větší rozsah výrazu (jako *como acabo de dizer* z př. (28)) totiž obvykle způsobí, že nesplňuje další kritéria. Syntakticky bývá propracovanější, sémanticky transparentnější a nehodí se pro automatické užití.

4.2.1 Vnitřní uspořádání třídy diskursových částic

Na základě analýz Risso et alii stanovili centrální rysy (nazvané souhrnně „núcleo-piloto“), které každý výraz, jenž má být považován za DČ, musí vykazovat. Nesouvislost s propozičním obsahem věty, syntaktická nezávislost, komunikační nesamostatnost a různý poměr interakční a sekvenční funkce představují rysy, které rozhodují o zařazení/nezařazení výrazu mezi DČ. Vzájemná kombinace těchto pěti stabilních rysů se zbývajících pěti (frekvence, sémantická (ne)transparentnost, jeden/více tvarů, prozodické (ne)vymezení, délka) pak určuje status DČ v rámci třídy. Prvky, které splňují následující podmínky, jsou považovány za prototypické a tvoří jádro skupiny: často se opakují, nesouvisí s propozičním obsahem věty ani nejsou větnými členy, samy nemohou tvořit výpověď, jsou prozodicky vymezené, krátké, nanejvýš částečně sémanticky transparentní, jejich flexe neexistuje, nebo je velmi omezená a v diskursu mají buď převážně sekvenční, nebo převážně interakční funkci. Prototypem se zde rozumí „nejvhodnější reprezentant“ dané třídy, jenž má „maximum rysů, které jsou pro danou kategorii příznačné“¹³⁸.

Prvky, které se v jednom či více rysech od prototypu odlišují, ještě nemusejí být, při zachování centrálních rysů, ze skupiny vyloučeny. Záleží na tom, v kolika rysech se liší a o které rysy jde. Právě jejich kombinace určuje, v jaké vzdálenosti od jádra (na obrázku 3 tmavě červené) se výraz bude nacházet. Pokud změny zasáhnou i svazek centrálních rysů, výraz přechází do hraničního (přechodového) pásma (na obrázku žluté).

¹³⁸ Nebeská, I., *Úvod do psycholingvistiky*. Praha: H&H, 1992, s. 84.

Obrázek 3.

I v tomto případě je třeba připomenout, že hranice prototypické-neprototypické-hraniční DČ nejsou ostré. Lingvisté hovoří o jakémsi „kontinuu“, charakteristickém pro diskursové jevy obecně. Jak znázorňuje obrázek, přechod mezi oblastmi je postupný. Prototypické částice (červené, např. *pá*) plynule přecházejí v neprototypické (oranžové, např. *por exemplo* v (33)), a ty zase ve výrazy hraniční (žluté, např. *digamos que* v (34)).

- (33) então, eh, o juiz, ele tem todo o direito de, se não tiver na lei, **por exemplo**, se ele procurar na le[...], nas leis, nos Códigos e não tiver nenhuma lei dirigida àquilo que está acontecendo, ele não pode falar que ele não vai resolver porque não tem lei. (PF-BR)

Výraz *por exemplo* sice splňuje všechny základní podmínky pro to, aby náležel k DČ (není větným členem, nesouvisí s propozičním obsahem, není autonomní, je převážně sekvenční), ale protože je sémanticky transparentní a má více tvarů (*por exemplo / como por exemplo*¹³⁹), neleží přímo v prototypickém jádru.

- (34) portanto, **digamos que** aquela diferença entre a cidade e o campo está-se a esbater... (PF-PT)

Digamos que však již má, na rozdíl od předchozího příkladu, pozměněné jádrové proměnné (je syntakticky včleněno do souvětí jako řídicí výraz vedlejší věty předmětné),

¹³⁹ Cf. Silva, Anatomia e fisiologia dos marcadores discursivos não-prototípicos. In Neves, M.H.M. (Org.), *Gramática do português falado*. Vol. VII: Novos Estudos. São Paulo: Humanitas/FFLCH/USP; Campinas: Editora da Unicamp, 1999, s. 301.

a proto se nachází až v periferní oblasti. Mezi hraniční DČ patří výrazy náležející k různým metadiskursovým strategiím, které mluvčí užívá, aby posluchači naznačil, jak jsou sdělované informace uspořádané a v jakém jsou vztahu, jaký vztah k nim sám mluvčí zaujímá, apod. Patří sem např. argumentační spojení, citoslovce, vokativy, explicitní vyjádření názoru. Skupina hraničních výrazů je tvořena syntakticky začleněnými a sémanticky transparentními jednotkami, u nichž již započínají procesy gramatikalizace a pragmatikalizace a je tedy pravděpodobné, že z některých se postupem času stanou DČ, jako v případě *está claro até aqui?*. Jeho trajektorii můžeme popsat takto: *O meu discurso está claro até aqui?* > *Está claro isso até aqui?* > *Está claro até aqui?* > *Está claro?* > *Claro?/Tá?*¹⁴⁰

¹⁴⁰ Risso et alii, Op. cit., s. 422.

5 MORFOLOGICKÉ ASPEKTY

Desémantizace DČ, způsobená vysokou frekvencí výskytu, s sebou přináší i změny na úrovni formy. Při gramatikalizaci-pragmatikalizaci postupně dochází k ustrnutí výrazů v jednom tvaru. Výjimečně mohou mít tvarů více, ovšem v porovnání s plnými flektivními paradigmaty jejich základových výrazů jde pouze o zlomek. Různé tvary jedné DČ mohou být různě motivovány – např. střídání tvarů 2. a 3. osoby u sloves v evropské portugalštině se odvíjí od vzájemného vztahu mluvčích (tykání/vykání), střídání *pronto-prontos* může poukazovat na regionální či sociokulturní příslušnost mluvčího.

Časté opakování výrazů vede ke slábnutí jejich přízvuku a následně ke zkrácení tvaru (*não é? > né?*). Proces fonetické eroze totiž zasahuje nepřízvučné slabiky uvnitř slova nebo rytmické skupiny. Pro DČ obecně platí: čím **kratší** tvar, tím blíže je DČ prototypickému jádru a tím větší je pravděpodobnost, že se stane automatismem. Naopak s rostoucím počtem slabik obvykle roste i syntaktická propracovanost výrazu a jeho sémantická transparentnost.

Jak již bylo naznačeno v předchozích kapitolách, mezi DČ patří morfologicky velmi různorodé prvky. „Jde o rozsáhlou skupinu prvků velmi různé povahy, zahrnuje [...] nelexikalizované zvuky, slova, slovní spojení a složitější syntagmata [...]“. ¹⁴¹ To je jedním z důvodů, proč se při jejich klasifikaci vychází především z funkcí, které v diskursu zastávají. Morfologické kritérium bývá druhotné, pouze podpůrné pro další dělení.

5.1 Třídění DČ

Z hlediska formy můžeme DČ rozdělit:

- **podle počtu slov**
 - a) jednoslovné
 - b) víceslovné – slovní spojení

¹⁴¹ „Trata-se de um amplo grupo de elementos de constituição bastante diversificada, envolvendo, [...], sons não lexicalizados, palavras, locuções e sintagmas mais desenvolvidos [...]“. Risso et alii, Op. cit., s. 403.

Někteří jazykovědci se zdráhají pracovat s lingvisticky kontroverzním termínem „slovo“, protože jej považují za nepřesný (např. Risso et alii). Nahrazují jej proto počtem přízvučných slabik. Pro účely této práce je však zmíněný termín vyhovující, vzhledem k tomu, že v korpusu se žádný rozporuplný případ (např. složená slova) ve funkci vycpávkového výrazu nevyskytl. Slovem se tedy, podle amerického lingvisty L. Bloomfielda, rozumí „minimální volná forma“¹⁴² - nejmenší (a tedy nedělitelná) jednotka, která se může objevit samostatně a může se skládat z jednoho či více morfémů. Podle Cintry a Cunhy je slovo „menší jednotka než věta a větší než foném“¹⁴³. V psané podobě jazyka je ohraničeno zleva i zprava mezerou.

Jednoslovné DČ v korpusu tvoří 2/3 výskytů. Víceslovné jsou především méně časté a méně pragmatikalizované varianty. Rozsah víceslovných výrazů nepřesahuje tři slova. Delší bývají ze třídy DČ vyloučeny.

- **podle původu** (slovního druhu základové jednotky):

- a) slovesa (*olha*)
- b) příslovce (*então*)
- c) spojky (*portanto*)
- d) adjektiva (*bom*)
- e) substantiva (*pá*)
- f) zájmena (*tudo*)
- g) citoslovce a nelexikální výrazy (*hum*)
- h) smíšené (*não é*)

Plynulým přechodem do třídy DČ výraz postupně ztrácí morfologické charakteristiky své základové jednotky.

¹⁴² „minimum free form“ Bloomfield, *Language*. New York: Henry Holt, 1933, s. 178

¹⁴³ „unidade[s] menor[es] que a frase e maior[es] que o fonema“ Cunha, Cintra, *Nova Gramática do Português Contemporâneo*. Lisboa: Edições João Sá da Costa, 1989, s. 75.

5.1.1 Slovesa

Z hlediska morfologie patří sloveso mezi ohebné slovní druhy, tj. umožňuje časování. Mluvčí má, podle toho co hodlá vyjádřit, možnost zvolit příslušný sufix nesoucí informaci o osobě, čísle, času a způsobu. Pokud se sloveso stává DČ, tyto možnosti ztrácí, popř. je významně omezí. Výrazy, které se nevyskytují tak často, mívají více tvarů, a tudíž méně automatický charakter. Jde o důsledek nižšího stupně pragmatikalizace.

V př. (35) *olha* vystupuje jako plnovýznamové sloveso ve 3. osobě indikativu prézenta a je rozvíto prepozicionálním syntagmatem *para a ficha do doente*. V př. (36), kdy vystupuje jako DČ, se chová jinak. Nemůže měnit tvar a nemůže jej rozvíjet žádný větný člen.

(35) em Portugal, recorrendo ao centro de saúde, o médico, ainda o doente está a entrar, **olha** para a ficha do doente, já está a escrever, a passar a receita, sem sequer auscultar o doente (PF-PT)

(36) **olha**, eh, numa equipa de futebol, eh, tu muitas vezes encontras ali jogadores que são... praticamente analfabetos, não é? (PF-PT)

V tabulce 2 je přehled všech slovesných DČ, jejich variant a úzce souvisejících hraničních výrazů nalezených v korpusu. Mezi výrazy slovesného původu jsem zařadila i opisné tvary sloves (průběhový čas *estar a* + infinitiv/*estar* + gerundium), přestože ze striktně morfologického hlediska jsou to tvary smíšené, protože obsahují i jiné slovní druhy.

Podle toho, který z účastníků konverzace DČ vysloví, je lze rozdělit na dvě skupiny: DČ užívané mluvčím a posluchačem¹⁴⁴. Do druhé skupiny patří pouze částice zpětné vazby, proto budou vyčleněny zvlášť a v tabulkách označeny hvězdičkou.

¹⁴⁴ Cf Risso et alii, Urbano, Guerra, Marcuschi, Op. cit.

diskursová částice	osoba	číslo	čas	způsob	počet	varianty	počet	hraniční výrazy	počet	celkem
olha/e	2,3	sg	-	imp	84	-	-	-	-	84
sabe(s)?	2,3	sg	přít	ind	74	-	-	sabe(s) que	5	79
quer(o) dizer	3,1	sg	přít	ind	33	-	-	-	-	33
é*	3	sg	přít	ind	31	-	-	-	-	31
entende?	3	sg	přít	ind	7	está entendendo?	1	-	-	24
entendeu?	3	sg	min	ind	16					
percebe(s)?	2,3	sg	přít	ind	5	tá(s) a perceber?	4	-	-	9
sei*	1	sg	přít	ind	14	-	-	-	-	14
digamos	1	pl	-	imp	4	-	-	digamos que	5	10
								digamos assim	1	
veja	3	sg	-	imp	4	vê/veja lá	2	-	-	6
viu?	3	sg	min	ind	3	está vendo?	1	-	-	6
						tás a ver?	2			
tá?	3	sg	přít	ind	4	-	-	-	-	4
vamos dizer	1	pl	přít	ind	2	-	-	vamos dizer assim	1	3
repara/e	2,3	sg,pl	-	imp	2	-	-	-	-	2
compreende(s)?	2,3	sg,pl	přít	ind	2	-	-	-	-	2
					285			10	12	307

Tabulka 2.

Čistě slovesných DČ se v korpusu vyskytlo 298 (285 základních + 8 čistě slovesných variant, tj. bez smíšených *vê/veja lá*). Včetně příbuzných hraničních výrazů celkový počet činí 307.

olha

Z DČ slovesného původu se *olha* v korpusu vyskytovalo nejčastěji. Vždy ve tvaru 2. osoby jednotného čísla rozkazovacího způsobu (*olha*), příp. 3. osoby (*olhe*). Distribuce jednotlivých tvarů závisela v evropské portugalštině na vztahu komunikačních partnerů – *olha* bylo užito při tykání, *olhe* při vykání. V brazilské portugalštině se *olhe* objevilo pouze dvakrát (oproti 17-ti výskytům *olha*). Přestože v této variantě zaznamenáváme tendence spíše opačné (tvary 3. osoby singuláru vytěsňují 2. osobu), není takový výsledek překvapivý, jak by se na první pohled mohlo zdát. Poukazuje totiž k vyšší

automaticnosti výrazu. Mluvčí si přestávají uvědomovat původní sémantický obsah slovesa a tvar *olha* nevytvářejí sami v momentu promluvy, ale použijí automaticky již prefabrikovanou formu, která odpovídá jejich komunikačním cílům, tj. upoutání pozornosti posluchače.

sabe?

Sabe? představuje druhou nejčastější DČ slovesného původu. Vždy má tvar 3. (v evropské portugalštině i 2.) osoby singuláru indikativu přítomného. V Brazílii je mnohem používanější než v evropské variantě (poměr 70:4)¹⁴⁵. Výjimečně se objevuje i s vyjádřeným podmětem *você sabe*. Jde však o ojedinělý případ (v korpusu 1 ze 74). Vzhledem k tomu, že toto vyjádření není tak časté, budí více pozornosti než pouhé *sabe?*. Je tedy méně automatické a dokazuje, že se výraz nachází v ranějším stádiu pragmatikalizace.

Evropská varianta opět umožňuje alternaci *sabe/sabes* v závislosti na tom, zda jde o tykání či vykání. Čistě *sabe(s)* se objevilo jen 4-krát, zbylých 5 výskytů tvoří hraniční *sabe(s) que*, které se od *sabe(s)?* odlišuje syntaktickým včleněním do věty a také větším podílem sekvenční funkce. V textu uvádí vsuvku nebo odbočku od tématu (př. (37)). Zároveň je třeba říci, že svou interakční funkci neztrácí, což dokazuje jeho formální podoba: tvar 2./3. osoby přímo navazuje kontakt s komunikačním partnerem.

(37) mas é uma tristeza, as pessoas do lugar não dão o menor valor, **sabe?** (PF-BR)

(38) A: e o pessoal mete-se contigo?

B: mete, mete-se, mete, dent[...] da, **sabes que** o pessoal do surf é muito maluco... é muito distraído, não ligam a nada, não sabem [...] e então às vezes há uns de dentro da água, que é tipo, fora aqueles que eu conheço, não é?, mas há uns dentro da água que é tipo „ah, tu não és aquele cromo das piadas, hehehe, conta lá aí uma cena, hem!“ (*Última Ceia*)

¹⁴⁵ popř. 70:9, započítáme-li i hraniční *sabe(s) que*

quer dizer

Quer dizer byl v korpusu třetí nejčastější výraz slovesného původu. Oproti ostatním se jako jediný (společně s *vamos dizer*) skládá ze dvou sloves – pomocného modálního *querer* ve 3. osobě singuláru indikativu přítomna a plnovýznamového *dizer* v infinitivu.

- (39) ele me propôs uma coisa de[...] **quer dizer** ele me mandou uma mensagem e teve vontade de trabalhar comigo. (*Sem censura*)

Vzácně se setkáme s variantou *quero dizer* (3 případy ze 33) . Všechny tři výskyty však pocházejí z přímé řeči jedné postavy románu *Aparição* Vergília Ferreiry. Postava Carlose, z jehož úst tyto repliky zaznívají, vyvolává ve čtenáři dojem bizarnosti. Je možné, že jde o autorův záměr postavu ozvláštnit a užití tohoto neobvyklého tvaru může být jedním z prostředků, jak tohoto efektu u čtenáře docílit.

- (40) Eu não digo que se mate, senhor doutor, eu não digo isso. Digo é que matar é igual a criar. Bom, não é bem igual, **quero dizer**, é diferente, eh, eh... (*Aparição*, s. 123)

V korpusu použitém v této práci brazilští mluvčí užili *quer dizer* téměř třikrát častěji než Portugalci (poměr 24 (BR) : 6 (PT)¹⁴⁶), ale relativně nízký počet výskytů (celkem pouze 33) nedovoluje s jistotou říci, že *quer dizer* je používanější v Brazílii.

entende?

Tento typ DČ se vyskytuje pouze v brazilské variantě, a to vždy ve 3. osobě singuláru indikativu přítomna (*entende*) nebo perfekta (*entendeu*). V korpusu byl častější perfektní tvar (16 *entendeu* : 7 *entende*), ale záleží na volbě konkrétního mluvčího. Jejich distribuce je tedy volná.

- (41) tem coisas que eu não conto para a minha irmã, que eu conto para melhores amigas minhas, **entendeu?**, porque ela é diferente de mim em muitas coisas, ela pe[...], eu acho que ela é uma pessoa muito mais preconceituosa (PF-BR)
- (42) minha mãe era uma mulher que se vestia direitinho, assim, na moda, **entende?**, cortava cabelo, na moda também. mas não atendia o telefone. (PF-BR)

¹⁴⁶ popř. 24 (BR): 9 (PT), započítáme-li i 3 *quero dizer*

Jednou se objevila forma *está entendendo?*, která je, podobně jako např. *você sabe*, méně automatická. V př. (43) *está entendendo* v replice mluvčího A motivuje jeho komunikačního partnera k užití částice zpětné vazby (*hum*), jež slouží jako důkaz slabší automatickosti daného výrazu.

- (43) A: não era questão de volta ao passado. eu achei que era um lugar que eu já conhe[...], não era nem que conhecia. é um negócio que faz parte de mim, **está entendendo?**

B: hum.

A: é assim, era uma coisa assim que me dava a sensação de "é, isso eu já conheço!"... (PF-BR)

percebes?

Tato slovesná DČ náleží výhradně evropské portugalštině. Je pro ni typická 2. osoba singuláru indikativu přezenta (*percebes*)¹⁴⁷, ale možný je i tvar 3. osoby (*percebe*). Díky shodnému významu a absenci výskytu v druhé variantě jazyka se *percebe(s)?* jeví jako evropský ekvivalent *entende(u)?*.

- (44) Eles entendem-se, **percebe?** Adivinham-se, reúnem-se, o acaso junta-os nos mesmos espaços [...]. (*Jardim sem limites*, s. 55)

Existuje rovněž opisný tvar *tá(s) a perceber*, který funguje jako DČ v kontextu, kdy se mluvčí neptá, zda posluchač něčemu rozumí, ale výraz opakovaně použije jako vycpávkový.

- (45) então vamos ver, porque eu já tenho a obra feita nessa matéria, **tá a perceber?**, e eu solicitava-lhe então que colocasse no ar certas e determinadas imagens que eu forneci à produção antes deste debate. (*Gato Fedorento*)

Obdobně se používá *tá(s) a ver?*. V př. (46) je názorně vidět rozdíl mezi *tás a ver?* – DČ (tučně) a *tás a ver*, kde *ver* vystupuje jako přísudkové plnovýznamové sloveso, což dokládá jeho přímý předmět *um filme*.

¹⁴⁷ Marques, Os bordões da língua falada e variação.

- (46) meu, é assim, olha, **tás a ver**, tás no cinema, meu, tás a ver um filme muita giro.
(*Gato Fedorento*)

digamos

- (47) isso sugere que actualmente há uma diferença pequena entre a juventude de, de, **digamos**, do campo, das freguesias e a juventude da cidade, não é? (PF-PT)

Digamos má vždy tvar 1. osoby množného čísla rozkazovacího způsobu. V korpusu se nenašlo v brazilských textech, ale jelikož jej brazilští lingvisté analyzují (např. Risso et alii, Silva), nepochybně má své místo i v této variantě. Příčinou je patrně opět nízký počet výskytů v celém korpusu (9). Zdvojená předložka *de* a příslušná DČ jsou součástí hezitace, při níž mluvčí hledá vhodný výraz pro neměstskou mládež. Nemůže na něj přijít a proto použije *digamos*, jímž posluchači naznačí, že slovo, které použije, nebude úplně odpovídat jeho představám, a že za příznivějších okolností by mohl vybrat lépe. Dopad nevhodného výběru se snaží zmírnit uvedením slov ze stejného sémantického pole (*campo, freguesias*).

Čtyři z devíti výskytů představuje hraniční forma *digamos que*, v souvětí syntakticky zapojená. Rozšíření o spojku *que* s sebou přináší i jiný významový odstín – *digamos que* uvádí výhradně předpoklady mluvčího.

- (48) começaram a fazer-se culturas de uma outra dimensão, não é?, deixando os pousios, fazendo culturas rotativas, enfim, **digamos que** houve uma gestão mais racional da terra. (PF-PT)

Počet výskytů následujících výrazů byl velmi omezený (viz Tabulka 2), což neumožňuje vyslovit jakékoli relevantní závěry.

tá?

(*Es*)*tá?* – DČ - je vždy ve 3. osobě singuláru indikativu prézenta. Její výslovnost bývá redukována na [ta], jak dokládají přepisy nahrávek, kde mívá podobu *tá?*, i studie, v nichž je zmíněna (např. Cezario et alii, Urbano). S odkazem na tyto práce mohu tvrdit, že se používá především v brazilské portugalštině.

- (49) e não vai criar meus filhos do jeito que, que ela cria, **tá?**, e muita coisa mais!
(PF-BR)

veja

Tuto částici obvykle najdeme ve 3. osobě singuláru imperativu, existují však i varianty zesílené příslovcem *lá* (*veja lá*). V tomto případě se užívá rovněž tvar 2. osoby: *vê lá*.

- (50) **vê lá**, vou buscar um cafezinho, um suminho. (*Gato Fedorento*)

Také se může objevit zájmenem vyjádřený podmět: *você veja*. Slouží, podobně jako *olha*, k upozornění posluchače na to, že přijdou důležité informace, a že bude vhodné následujícímu sdělení věnovat pozornost.

- (51) agora, eu acho que, **veja**, eu estava vendo um, um artigo sobre as múltiplas delegacias que existem actualmente, certo?, ah, então, aí eu estava era, eu mesmo não conhecia essas de[...], delegacias, e qual era a real função de cada uma delas, não é, não sabia (PF-BR)

viu?

Viu? (3. osoba singuláru indikativu perfekta) je další DČ odvozená od slovesa *ver*, ale plní jinou funkci (kontrolní¹⁴⁸, stejně jako např. *sabe?*). Tomu odpovídá i její forma – není v imperativu jako předchozí *veja*, ale v indikativu. Jde o další výraz typický pro Brazílii. Rovněž existuje málo rozšířený opisný tvar *está vendo?*.

- (52) eu jogo para ligar o rádio, ficar escutando, **viu?**, e ter aquela vibraçãozinha assim... (PF-BR)

repara

Tento výraz, synonymní s *olha*, se nevyskytuje tak často, a proto jej nelze označit jako čistý automatismus. V korpusu se vyskytl ve 2. a 3. osobě singuláru imperativu (*repara*, *repare*).

- (53) **repara**, é um assunto meu pessoal. (*Última Ceia*)

¹⁴⁸ viz kapitola 6

compreende?

Po formální stránce má shodnou charakteristiku jako předchozí výraz s výjimkou slovesného způsobu (zde indikativ). Funkčně je *compreende?* spřízněno se *sabe?*, tedy s kontrolními DČ.

- (54) não, não estou, porque o meu filho é da Ku Klux Klan, **compreende**, e traz-me sempre as fardas cheias de sangue. (*Gato Fedorento*)

vamos dizer

Vamos dizer je složený slovesný tvar (opisné futurum). Funkčně a částečně i formálně (1. osoba plurálu) odpovídá *digamos*. Narozdíl od něj je v indikativu.

- (55) que você, você, **vamos dizer**, você é professora, você dá aula no colégio do homem, não é?, você estuda lá também. (PF-BR)

é, sei

- (56) A: todo domingo é duas, duas dúzia de ovos que eu compro
B: **sei**
A: na feira ou na Cobal. (PF-BR)
- (57) A: ele saiu fora da kombi, ele caiu lá fora, não sei como ele não foi morto.
B: **é**
A: e eu fiquei presa entre os ferros. (PF-BR)

Tyto dvě DČ byly bez výjimky neměnné, vždy ve tvaru 1.(*sei*)/3.(*é*) osoby jednotného čísla indikativu prézenta. Plní funkci zpětné vazby, tj. dávají mluvčímu najevo, že ho posluchač sleduje. *Sei* se v korpusu vyskytlo celkem 15-krát (z toho jednou zdvojené *sei sei*), a to jen v brazilské portugalštině. *É* mají obě varianty společné, častěji je však užívají Brazilci (poměr 27 (BR) : 4 (PT)). Zdvojené *é é* se objevilo pouze 2-krát.

Shrnutí

Není vždy pravidlem, že co DČ, to právě jeden tvar. Bez výjimky fixní, pokud nepočítáme související hraniční výrazy, byly jen *digamos*, *vamos dizer*, *tá?*, *viu?*, *é*, *sei*. Variace ostatních výrazů se týkaly především osoby. Všechny slovesné DČ, kromě *sei*,

digamos a *vamos dizer*, se vyskytují ve 3. osobě singuláru. V evropské portugalštině, která i nadále rozlišuje tykání a vykání, se některé z nich mohou objevit i ve tvaru 2. osoby. Právě tato alternace byla vůbec nejčastější: *olha-olhe*, *sabe-sabes*, *percebe-percebes*, *tá-tás* a *perceber*, *tá-tás* a *ver*. *Repara* a *compreende*? mají rozšířenou možnost flexe, neboť umožňují i tvary plurálu. To je posouvá na ose pragmatikalizace směrem vlevo, tj. k jejím ranějším stádiím. Zvláštní případ nastal u *quer dizer*, kde se střídá 1. a 3. osoba singuláru: *quer dizer-quero dizer*. V 1. osobě plurálu se užívají jen *digamos* a *vamos dizer*.

U DČ byly zjištěny tyto modo-temporální kombinace: indikativ prézenta, indikativ jednoduchého perfekta, imperativ. Z indikativních časů byl častější přítomný (*sabe(s)*, *quer dizer*, *entende(u)*, *percebe(s)*, *vamos dizer*, *tá*, *compreende*, *sei*, *é* a varianty). V jednoduchém minulém čase se našly jen dva brazilské tvary (*entendeu*, *viu*). Necelá polovina identifikovaných částic měla tvar imperativu (*olha/e*, *digamos*, *veja*, *repara* a varianty). Alternace kategorie času je vzácná. Setkáme se s ní pouze u slovesa *entender*, u něž existují dvě rovnocenné varianty: čas minulý (*entendeu*) a přítomný (*entende*).

Některé DČ má v inventáři jak evropská, tak brazilská portugalština. Jde o *olha*, *sabe(s)?*, *quer dizer*, *digamos*, *veja*, *é*. V jednotlivých variantách se však vyvinuly i částice pro ně specifické. Pro Brazílii jmenujme: *entende(u)?*, *está entendendo?*, *está vendo?*, *tá?*, *viu?*, *sei* a pro Portugalsko: *percebe(s)?*, *tá(s) a perceber?*, *tá(s) a ver?*, *vê/veja lá*.

Co se týče konjugací, mezi DČ převládají slovesa zakončená na –er (druhá konjugace). K první konjugaci patří tři z analyzovaných výrazů a třetí konjugace zastoupena není (pokud nepočítáme nepravidelné *ir*). Poměr pravidelných a nepravidelných sloves je vyrovnaný.

V podkapitolách 5.1.2 – 5.1.8 bude pojednáno o DČ vzniklých z ostatních slovních druhů. V tabulce 3 najdeme jejich přehled. Ty, které mají jen roli zpětné vazby, jsou označeny hvězdičkou.

diskursová částice	základová jednotka	počet	varianty/ hraniční DČ	počet	celkem
então	ADV	309	-	-	309
pois	ADV/CONJ	186	pois é	18	204 ¹⁴⁹
assim	ADV/CONJ	162	-	-	162
ai	ADV	90	-	-	90
agora	ADV	44	já agora	4	48
depois	ADV	38	-	-	38
enfim	ADV	34	-	-	34
sim*	ADV	22	sim sim*	6	28
bem	ADV	18	-	-	18
ora	ADV/CONJ/INT	10	ora bem	8	18
aliás	ADV	14	-	-	14
portanto	CONJ	85	-	-	85
pronto	ADJ/INT	75	prontos	34	109
bom	ADJ	37	-	-	37
certo	ADJ	21	está certo	3	24 ¹⁵⁰
claro*	ADJ	13	-	-	13
pá	SUB	51	eh pá, oh pá	21	72
cara	SUB	8	-	-	8
tal	PRON	7	e tal	19	26
tudo	PRON	11	e tudo	6	33
			(e) tudo isso/ isso tudo	9	
			(e) aquilo tudo/ tudo aquilo	3	
			(e) tudo mais	3	
			e tudo que é	1	
meu	PRON	5	-	-	5
eh	NLEX	314	ah	111	425
ah	NLEX	69	-	-	69 ¹⁵¹
ham*	NLEX	8	ham ham*	17	25
hum	NLEX	71 ¹⁵²	hum hum*	167	238
		1723			2132

Tabulka 3.

5.1.2 Příslovce

Dle tradičních gramatik¹⁵³ se příslovce řadí mezi neohebné slovní druhy a mohou rozvíjet sloveso, adjektivum, jiné adverbium nebo dokonce celou větu (větná příslovce).

¹⁴⁹ z toho zpětná vazba: 68

¹⁵⁰ z toho zpětná vazba: 5

¹⁵¹ z toho zpětná vazba: 16

¹⁵² z toho zpětná vazba: 65

Z hlediska sémantického vyjadřují okolnosti. Neplatí to však pro všechna příslovce beze zbytku, neboť jde o jeden z nejheterogennějších slovních druhů. Toho si ve své gramatice všímají také Cunha a Cintra:

Do značně různorodé skupiny s názvem příslovce se tradičně řadí slova jmenné a zájmenné povahy s někdy velmi odlišnou distribucí a funkcemi.¹⁵⁴ Autoři dále zmiňují, že někteří, především brazilští lingvisté vydělují zvláštní skupinu zvanou „slova značící [např.] zdůraznění, opravu¹⁵⁵.

Tyto výrazy v textu signalizují příslušné strategie (opravu či zpřesnění předchozího textu, zdůraznění některé jeho části atd.) a jejich „klasifikace je občas velmi obtížná“.¹⁵⁶

Další specifickou skupinou v rámci příslovčí jsou větná adverbia. Představují první krok na pomyslné cestě k DČ, na níž se postupně rozšiřuje „pole působnosti“ daného výrazu. Prototypické adverbium rozvíjí pouze jeden větný člen (např. přísudek), větné adverbium se již týká celé věty a DČ pak celého textového úseku nebo komunikačního aktu.

Základové jednotky příslovečných DČ mohou často být i jiným slovním druhem:

- *assim*

→ příslovce: (58) Ah, mas isso não pode continuar **assim**. (PF-PT)

→ spojka: (59) [...] qualquer um deles pode ser usado para conceptualizar qualquer elemento à sua direita. **Assim**, palavras que designam, por exemplo, partes do corpo (braço) passam a designar objetos (braço da cadeira) ou qualificações (ele é meu braço direito) [...] (Cezario et alii, s. 27)

→ adjektivum: (60) É uma coisa **assim**. (PF-BR)

Adjektivní užití je však spíše důsledkem transpozice adverbia do funkce adjektiva (rozvíjení substantiv).

¹⁵³ Cf. např. Cunha a Cintra, Op. cit.

¹⁵⁴ „Sob a denominação de advérbios reúnem-se, tradicionalmente, numa classe heterogénea, palavras de natureza nominal e pronominal com distribuição e funções às vezes muito diversas.“ Cunha, Cintra, Op. cit., s. 538.

¹⁵⁵ „palavras denotativas de realce, de rectificação“ Ibid., s. 548-9.

¹⁵⁶ „por vezes de classificação extremamente difícil“ Ibid., s. 549.

- *pois*

- příslovce: (61) A: não acha que, que devíamos ter, em relação a ela, a at[...], a atitude que Cristo teve em relação a Maria Madalena?
B: sim, sim, **pois**. nós devemos perdoar à Ana Plácido. (PF-PT)
- spojka: (62) Será sempre uma figura utilíssima para o líder, **pois** conhece, como poucos, os corredores do poder. (Público)

- *ora*

- příslovce: (63) Não se pode exigir hoje, por conseguinte, que os Poderes constituídos desrespeitem e tergiversem o texto constitucional **ora** vigente. (Folha de São Paulo)
- spojka: (64) Que Verão tão chato! **Ora** choveu **ora** fez sol.¹⁵⁷
- citoslovce: (65) **Ora!** É melhor não dizer disparates.¹⁵⁸

Následující poznámky k jednotlivým DČ se budou týkat především distribuce v evropské/brazilské variantě a budou doplněny příklady z korpusu¹⁵⁹.

então

Então byla v korpusu nejčastěji zastoupená adverbialní DČ. Poměr brazilských a evropských výskytů lze považovat za vyrovnaný (171 (BR) : 138 (PT)). Risso detailně popisuje trajektorii pragmatikalizace *então* a dochází k závěru, že v současnosti je mezi adverbem a DČ přibližně šest různých stádií¹⁶⁰, která se mohou lišit i mírou zastoupení sekvenční a interakční funkce. V př. (66) je posílena interakční složka, *então* zde slouží k otevření komunikačního kanálu.

- (66) **Então** aonde é que vamos amanhã? (*Português sem fronteiras I*, s. 74)

¹⁵⁷ Mira Mateus et alii, *Gramática da língua portuguesa*. Lisboa: Caminho, 1989, s. 257.

¹⁵⁸ *Dicionário da língua portuguesa contemporânea*. Lisboa: Academia das Ciências de Lisboa; Editorial Verbo, 2001.

¹⁵⁹ podrobnější informace o funkcích jednotlivých DČ viz kapitola 6

¹⁶⁰ Cf. Risso, Op. cit., s. 448-470.

pois

Dle korpusu čtvrtá nejrozšířenější DČ (186 výskytů). Velkou frekvenci má především v evropské variantě.

- (67) como é que eu agora faço, **pois**... para curar, não é? (*Gato Fedorento*)

Snadno se kombinuje s jinými výrazy a utvářejí se tak další DČ (většinou smíšené), které již patří také do běžného inventáře brazilské portugalštiny (*pois é, pois claro, pois bem*). Připojení dalšího výrazu způsobí funkční posun nově vzniklé částice. Samotné *pois* může plnit funkci zpětné vazby, iniciační DČ a výplně pauz, sdružené tvary se specializují na zajištění zpětné vazby. *Pois* na začátku repliky a jako výplň pauz je typičtější pro evropské mluvčí, zatímco výskyt zpětných vazeb byl mezi oběma variantami rozložen rovnoměrně.

- (68) A: as de cá também vêem isto... e acham que é tudo muito natural. e é porque é natural mesmo. agora nas nossas universidades é, é, é, é o que, é o que se sabe, não é?

B: **pois é** (PF-PT)

assim

DČ *assim* je v korpusu reprezentována 162 výskyty. Poměr 113 (BR) : 49 (PT) naznačuje, že brazilští mluvčí se k ní uchylují častěji než portugalští. Snadno se kombinuje také s jinými DČ (*digamos assim, vamos dizer assim*). V př. (69) mluvčí nejprve použije spojení *em mim*, ale není s ním spokojena a hledá výstižnější výraz. Snaží se vyhnout příliš dlouhé tiché pauze, v níž by mohla přijít o slovo, a proto se uchyluje k užití *assim*.

- (69) um disco muito elogiado, tem vendido bastante e me aproximou de um público que aos 15 anos de carreira talvez nunca tinham-me eh tivesse prestado atenção em mim... **assim**... na minha voz, no jeito como eu canto. (*Sem censura*)

aí

Základový výraz této DČ patří mezi deiktická příslovce místa. Jako DČ však schopnost odkazovat k mimojazykové skutečnosti nebo textovému okolí ztrácí. Tato ztráta je ale

kompenzována nabytím sekvenční funkce (převážně v brazilské variantě). Celkově bylo v korpusu zjištěno 90 výskytů, z nichž 81 náleží brazilským textům.

- (70) A: **aí**, vieram chamar, era muito conhecida ali, porque eu sou assim, me dou com todo mundo, não é, **aí**, "aquela moça do raio-x foi atropelada e tal!" e eu dizia "telefona para o, para o Mourão Neto."

B: sei.

A: que era o meu patrão, não é, o dono do raio-x.

B: hum, hum.

A: **aí** foram telefonar para ele. ele foi para o Getúlio Vargas me esperar. **aí** me pegaram e puseram dentro de um carro. mas eu s[...], estava sentindo só o joelho.

(PF-BR)

agora, depois

Dvě třetiny výskytů *agora* pocházejí z brazilských textů (31 (BR) : 13 (PT)).

- (71) você se sente feliz, porque você luta para ganhar ele, você sabe que tem dificuldade, você dá valor a ele. **agora** se você tiver dinheiro, não. (PF-BR)

Opačná situace nastává v případě *depois* (26 (PT) : 12 (BR)), kterému v korpusu dávali přednost spíše evropští mluvčí.

- (72) Sábado à noite não ia sair. prontos, é logo aquela, mas pronto, não ia sair. e **depois** há os esfolões, as feridas, eh, aquelas coisas todas. (PF-PT)

Základové jednotky obou DČ patří mezi příslovce času a obě DČ plní sekvenční funkci. *Agora* uvádí v textu nové téma či nový aspekt tématu, o němž je řeč. *Depois* má zase argumentační náboj (uvádí v rámci tématu další argument).

enfim

Výskyty *enfim* v portugalských textech výrazně převažují nad brazilskými (33 (PT) : 1 (BR)). Toto užití patrně pochází z francouzského *enfin*. V portugalštině se uplatňuje jako výplň pauz, případně jako sekvenční či reformulační DČ.

- (73) **enfim**, Paulo de Carvalho é um dos mais consagrados autores portugueses, eh **enfim** com temas inesquecíveis e que ficaram gravados na memória dos portugueses para sempre. (*A de autor*)

bem

Bem se užívá v obou variantách jazyka (18 výskytů v poměru 7 (BR) : 11 (PT)) a společně s *assim* jsou jedinými DČ vzniklými z příslovčí způsobu. Funguje obdobně jako *enfim* a navíc má ještě iniciační potenciál.

- (74) parece-me que nunca houve aqui grande preocupação por parte dos trabalhadores de se tornarem proprietários, ou de, **bem**, de terem terra para si próprios, um bocado assim. (PF-PT)

ora

Základový výraz *ora* je slovníky označován jako archaické příslovce času, synonymum *agora*. Užívá se výhradně v evropské portugalštině. Může se objevit i ve variantě *ora bem* (v korpusu 8-krát, samostatně *ora* 10-krát). Obě DČ vystupují především jako sekvenční či iniciační.

- (75) **ora**, um café, fresco ou natural? (*Gato Fedorento*)
- (76) chegou-nos problemas do, da transmissão do direito ao arrendamento que tanto temos falado. **ora bem**, a nossa telespectadora não nos esclarece se o seu companheiro é uma pessoa casada ou não. (PF-PT)

aliás

Aliás bývá v gramatikách zmíněno v souvislosti s adverbii, obvykle je ale součástí zvláštní skupiny, kterou autoři v rámci adverbii vymezují – u Cunhy a Cintry jsou to slova značící opravné strategie. V korpusu se více objevovalo v evropských textech (poměr 13 (PT) : 1 (BR)).

- (77) Paulo de Carvalho neste momento também está a viver uma um momento de trabalho intenso, já que está a preparar também o lançamento dum DVD, **aliás** duplo, não é?, são dois CDs que vão ser lançados lá para setembro talvez. (*A de autor*)

já agora

Já agora je DČ složená ze dvou příslovčí času a patrně náleží jen evropské variantě (všechny čtyři výskyty). Jeho funkce spočívá především v uvádění vsuvek.

- (78) **já agora**, minha senhora, diga-me uma coisa, a que horas é que a sua filha volta a casa? (Gato F)

sim

Sim je celkově pátou nejčastější částicí zpětné vazby (22 výskytů v poměru 2 (BR) : 20 (PT)). V šesti případech se objevilo i zdvojené *sim sim*.

- (79) A: frequentavam bares, as discotecas, eh, a piscina, e assim, sim
B: **sim**
A: eles até eram simpáticos. (PF-PT)

Shrnutí

Příslopečné DČ byly vzhledem k povaze základových jednotek neměnné. Jediné variace bychom mohli pozorovat na úrovni kombinace s jinými částicemi (*pois: pois é, pois claro, pois bem; ora: ora bem*). V některých případech mohou tyto kombinace způsobit změnu funkce.

Nejčastěji se ke vzniku DČ propůjčují příslovce času (*então, agora, ora, já agora, depois, enfim*). Dále příslovce způsobu (*assim, bem*), souhlasu (*pois, sim*), deiktická příslovce místa (*aí*) a *aliás*, dle Cintry a Cunhy „palavra denotativa de situação“ (skupina přibližně ztotožnitelná s DČ).

Většina příslopečných DČ se vyskytovala v obou variantách portugalštiny. Pro evropskou byly typické *pois, enfim, ora, já agora*, pro brazilskou *aí*.

5.1.3 Spojky

Hlavní funkcí spojek je dle tradičních gramatik spojit jednotlivé věty v souvětí a zároveň mezi nimi ustavit logickou souvislost. U DČ (nejen spojkového původu) je tato vlastnost, i když v pozměněné podobě, zachována. Je „posunuta“ na úroveň diskursu (rovinu textovou či interakční), jak dokládá následující příklad:

- (80) **ora bem**, aquilo foi-se amarrando, amarrando, amarrando e eu... digo assim "ai! que cabra tão, tão bonita, se a agarrasse tenho lá em baixo a camboada, prendia-a lá e já, e já tinha uma, uma, uma cabra", eu assim, **ora bem**, quando, quando ela foi-se amarrando a mim, amarrando a mim e eu olhava para trás, olhava para trás.
(PF-PT)

Ora bem zde rozčleňuje téma, má tedy sekvenční funkci, jinými slovy, zajišťuje koherenci tématu, tj. „spojuje“ jeho jednotlivé části. Zároveň je výraz orientován částečně i na interakci – je typický pro mluvený jazyk, projev oživí, jeho prostřednictvím mluvčí navazuje kontakt s posluchačem a upozorňuje ho na to, že přijde další úsek vyprávění.

Z DČ, jejichž základový výraz může být také spojkou, se v korpusu objevily: *assim*, *pois*, *ora* a *portanto*. Prvním třem se částečného zpracování již dostalo v podkapitole „Příslovce“. Čistě spojkovou částicí je tedy jen *portanto*.

portanto

V brazilské portugalštině zůstává *portanto* spojkou, ale v evropské se z něj vyvinula DČ. S 85-ti výskyty (výlučně v portugalských textech) je celkově devátá nejužívanější, v evropské variantě sedmá nejužívanější.

- (81) na competição tem que ser **portanto** muito bem tratada, tem que se apresentar **portanto** ao júri. (*Lado B*)

Shrnutí

Zřídka jsou základové výrazy výhradně spojkami (v korpusu pouze *portanto*). Ostatní tři (*assim*, *pois*, *ora*) mohou být zároveň adverbii. Patří mezi neohebné slovní druhy, flexe se jich tedy netýká. Pouze *portanto* je výlučně evropské, ostatní tři DČ náleží oběma variantám.

Všechny spojky uvedené v této podkapitole umožňují užití jako souřadící důsledkové spojky. Schopnost vyjádřit důsledek je patrně sémantický rys, který napomáhá vzniku DČ. Nejbohatší ze spojek, co se týče škály užití, je *pois*. Kromě

souřadícího důsledkového umožňuje také souřadící vysvětlující a podřadící příčinné¹⁶¹. Zdvojené *ora* plní funkci souřadící vylučovací spojky.

5.1.4 Adjektiva

Adjektiva se řadí mezi ohebné slovní druhy, tj. umožňují flexi v čísle a rodě (přebírají kategorie řídícího substantiva) a lze je stupňovat. Jejich centrální funkcí je rozvíjet substantiva. Formálně identické výrazy - DČ – již tyto vlastnosti a funkce nemají.

pronto

Pronto je nejčastější DČ odvozená od adjektiv (nepočítáme-li *assim* mezi adjektiva). Vyskytuje se také jako příslovce nebo citoslovce. V brazilské variantě mají všechny tři výskyty velmi blízko k citoslovcím, a proto je možné tvrdit, že jde o specifickou DČ evropské portugalské (106 výskytů v korpusu). Téměř třetinu těchto výskytů představuje lidová varianta *prontos* (34 *prontos* : 72 *pronto*), která ovšem bývá odsuzována jako chybná¹⁶².

(82) estão fechados dentro de casa, **pronto**, a diferença é mínima. (PF-PT)

(83) a coisa é assim, uma coisa que, **prontos**, já não me, não, não estaria interessado. (PF-PT)

bom

Druhý nejčastější adjektivální výraz reprezentovaný v korpusu 37-i výskyty. Je běžný v obou variantách portugalské a neumožňuje žádné tvarové obměny. Funkčně se shoduje s *bem*.

(85) **bom**, a conclusão: aí eu fui bater radiografia no consultório aonde eu trabalho. (PF-BR)

¹⁶¹ Cf. Cunha, Cintra, Op. cit., s. 576-578.

¹⁶² např. *Ciberdúvidas da língua portuguesa*. [online]. [cit. 2010-09-18]. Dostupné z: < <http://www.ciberduvidas.com/pergunta.php?id=5577> >

certo

Certo je dle korpusu výlučně brazilská DČ.

- (86) seria a sede da fazenda antiga, **certo?**, mas essa sede actualmente é tida como mal-assombrada. (PF-BR)

21 výskytů doplňují tři hraniční výrazy *está certo?* (smíšený původ), které mají méně automatický charakter, protože jsou delší a sémanticky transparentnější. Všechny výskyty se distribuují mezi dvě funkce: zpětná vazba (*certo*) a kontrolní (*certo?*, *está certo?*). V obou případech je intonace klesavá. Pokud se objeví intonace stoupavá, oslabí se jejich povaha DČ. Takové výrazy jsou méně pragmatikalizované a uchovávají si rysy otázky.

- (87) esses projectos cresceram muito em, em número e também em recursos solicitados, **está certo?**, no caso do, do, da lei federal do incentivo, os três primeiros anos de... mil novecentos, os três primeiros meses de mil novecentos e noventa e cinco registaram um crescimento de três vezes maior do que os três primeiros meses de mil novecentos e noventa e quatro. (PF-BR)

claro

Claro mělo v korpusu 13 výskytů, vždy jako částice zpětné vazby. Převládalo v evropské portugalštině (11 výskytů).

- (88) A: e, prontos, e as pessoas que se... aproveitavam, às vezes
B: **claro**.
A: até eram um bocadinho mais... (PF-PT)

Shrnutí

Adjektivní DČ jsou neměnné (jedinou výjimku tvoří *pronto-prontos*) a jejich tvar je vždy odvozen od tvaru mužského rodu jednotného čísla. Jako základové výrazy slouží adjektiva s pravidelnou (*pronto*, *certo*, *claro*) i nepravidelnou flexí (*bom*). Užití *pronto* je výsadou evropské portugalštiny, *certo* naopak brazilské, *bom* a *claro* se užívají v obou variantách.

5.1.5 Substantiva

Substantiva označují živé bytosti, věci, abstraktní pojmy a fungují především jako podmět, přímý a nepřímý předmět, původce děje v trpných větách¹⁶³. Podléhají flexi v rodě a čísle. Substantivní DČ žádnou flexi neumožňují.

pá

Pá je redukovaný tvar vzniklý ze substantiva *rapaz*¹⁶⁴. Nepřízvučná iniciální slabika odpadá, stejně jako koncové [ʃ]. Všechny 72 výskytů pochází z portugalských textů, jde tedy o výhradně evropský výraz. V brazilské portugalštině se objevuje pouze neredukovaná forma *rapaz*, která se sice v korpusu objevila 11-krát, ale u jediného mluvčího. I když má v tomto textu charakter vycpávkového výrazu, jedná se spíše o ojedinělý případ, na jehož základě nelze tvrdit, že *rapaz* se obecně jako DČ v Brazílii užívá. Patří spíše mezi oslovení.

- (89) Podias mover-te um pouco como fazem certos dançarinos, **pá!** (*Jardim sem Limites*, s. 130)

Existují varianty *eh pá/oh pá*, které mohou být vůči *pá* funkčně posunuté. Preferovaná pozice *pá* je na konci výpovědi, zatímco zesílených *eh/oh pá* na začátku a proto nabývají sekvenční funkce.

- (90) **eh pá**, eu confesso, fui eu. (Gato F)

cara

Lze říci, že *cara* je brazilskou variantou portugalského *pá*. Jeho výskyt je ovšem podstatně řidší. V korpusu se našlo jen 8 případů.

- (91) então é muito bom, **cara**, porque é tipo tou eu ensaiando para as meninas como é que se faz. (*São Paulo Fashion Week*)

Shrnutí

¹⁶³ Cf. Cunha, Cintra, Op. cit., s. 177.

¹⁶⁴ Cf. Marques Os bordões da língua falada e variação, s. 311.

Substantiva nejsou příliš častým základovým výrazem pro vznik DČ. Neumožňují flexi a vždy stojí bez členu, protože vznikly z vokativů, kterých se v korpusu našla celá řada (*irmão, meu amigo, meu filho* apod.). Přestože vokativy plní kontaktovou funkci, jsou méně automatické, neopakují se tak často (mají individuální a regionální povahu) a sémanticky jsou plně transparentní. Proto je nemůžeme mezi DČ řadit. Nicméně je možné, že některé z nich projdou procesem pragmatikalizace a za nějakou dobu se jimi stanou.

Výrazy *pá* a *cara* jsou ve vztahu komplementární distribuce, první je evropský, druhý brazilský.

5.1.6 Zájmena

Obdobně jako jiné ohebné slovní druhy, zájmena také přicházejí při přechodu k DČ o schopnost flexe v rodě a čísle. Nestojí místo substantiva ani nejsou jeho přívlastkem.

tal

Ze zájmenných výrazů bylo nejčastější. Společně se smíšenou variantou *e tal* měly 26 výskytů v obou zkoumaných typech portugalštiny (poměr 16 (BR) : 10 (PT)).

V brazilských textech se vyskytly obě, v portugalských jen smíšené *e tal*. Ke změně funkce přidáním spojky nedochází.

- (92) eu sei o seguinte, eu, eu tenho minhas críticas, **tal**, eu sei que... o sistema socialista tem muita, tem muita coisa ruim mas tem seus lado positivo. (PF-BR)

tudo, isso

Samostatné *tudo* se objevilo jen v brazilských textech (11 výskytů). Existuje však větší množství variací, v nichž *tudo* figuruje. Čistě zájmenná spojení se skládají z neurčitého a ukazovacího zájmene (*tudo isso, isso tudo, aquilo tudo, tudo aquilo*).

- (93) às vezes eu penso, Tininha, porque, que nem, quando eu sofri esse acidente que bati a cabeça lá no carro, **tudo**, eu, eu fiquei pensando: ai será que a Beta sentiu alguma coisa lá em Araraquara, **tudo**, não é? (PF-BR)
- (94) e até mesmo os jornalistas vão para a televisão **e tudo isso** e a gente vê que eles estão maquiados. (PF-PT)

Smíšená spojení obsahují další slovní druhy (*tudo mais*, *e tudo que é*) a jsou mnohem méně frekventovaná. Obvykle se k uvedeným spojeníům přidružuje ještě spojka *e*. Pokud je vynechána, předchází pauza. Výčet výrazů tohoto typu jistě není kompletní, protože stupeň jejich automaticnosti je poměrně malý a „variací na toto téma“ může v každém okamžiku promluvy vzniknout celá řada. Patří tedy vesměs mezi hraniční DČ.

meu

Základovým výrazem *meu* je přivlastňovací zájmeno, které jako přivlastek rozvíjelo nějaké substantivum (např. *meu amigo*) ve funkci oslovení. DČ má eliptický původ – vytvořila se pravděpodobně vypuštěním řídicího členu nominálního syntagmatu. Z tohoto důvodu je *meu* blízké substantivním DČ. Je typické pro vyjadřování mladé generace.

- (95) no fundo, no fundo foi uma experiência muito positiva, muito positiva, olha, tenho aprendido uma data de coisas novas, **meu**. (*Gato Fedorento*)

Shrnutí

Zájmenné DČ vznikají z neurčitých, ukazovacích nebo přivlastňovacích zájmen. Mohou se objevit samostatně i doplněné dalšími výrazy zájmenné či jiné povahy. Nepodléhají flexi a vždy se vyskytují bez členu. Objevují se v obou variantách portugalštiny.

5.1.7 Citoslovce a nelexikální výrazy

V této práci jsem se rozhodla zařadit citoslovce a nelexikální výrazy do jedné skupiny, protože k sobě mají velmi blízko. Většina těchto výrazů má svá slovníková hesla. Význam obého závisí především na kontextu a intonaci (jedna forma může plnit

více funkcí a naopak) a Cunha a Cintra citoslovce za slovní druh vůbec nepovažují. „Citoslovce jsou jakýmsi pokřikem, jímž živě vyjadřujeme své emoce.“¹⁶⁵

Jako citoslovce mohou být užity některé tvary, o nichž již bylo pojednáno v předchozích podkapitolách (*pronto, ora*).

eh, ah

Tyto přepisy odpovídají odlišným užitím výrazů. Nejčastěji jde o vysoce frekventované hezitační zvuky (425 výskytů), tj. vycpávkové výrazy „par excellence“. Jejich fonetická realizace se pohybuje v rozmezí [ɛ]-[ə], proto dvě grafické varianty. Taková oscilace se objevila i v rámci projevu jednoho informátora. V brazilské portugalské mluvě užívali oba typy, evropští mluvčí dávali v 80 % případů přednost [ɛ].

- (96) sei dos dons que tenho, portanto acho que é um motivo de orgulho, mas **eh...** não cabe a mim dizer se tou ou não na história. (*Agora é que é*)
- (97) você quer saber o que esta aco[...], **ah**, as pessoas querem saber de você e querem s[...], assim, querem saber o, quem você é (PF-BR)

ah₂

Ah se v korpusu objevilo i jako iniciační částice - 53 případů rovnoměrně rozložených mezi brazilské a portugalské texty (29 (PT) : 24 (BR)). Dále plní i funkci zpětné vazby (16 výskytů).

- (98) A: o que é que tem no resto da fazenda?
B: **ah**, o resto da fazenda. no resto da fazenda você tem, perto da piscina, você tem uma outra casa bem grande, que era a fazenda antiga. (PF-BR)

Od hezitačního *ah* se liší nejen funkčně, ale i svou prozodickou realizací. Hezitace bývají dlouhé a mívají monotónní intonaci, ostatní *ah* mohou být dlouhá i krátká (zpětné vazby mají tendenci být kratší) a jejich intonace se podobá zvolacím větám.

¹⁶⁵ „Interjeição é uma espécie de grito com que traduzimos de modo vivo as nossas emoções.“ Cunha, Cintra, Op. cit., s. 587.

ham, hem

Tuto DČ představuje nazální vokál, jenž má širší rozpětí realizací: [ẽ], [æ], [ẽ], [ã] a tudíž i přepisů: *ham, ahn, hem, hein*. Funguje jako částice zpětné vazby (př. (99)), kde může být i zdvojené. Pro tuto funkci se specializovaly psané podoby *ham, ham ham, ahn, ahn ahn*. Přepis *hem, hein* (př. (100)) se objevuje nejčastěji jako fatická částice. Oba typy se vyskytují v evropských i brazilských textech (*hem* – 9 výskytů, *ham, ham ham* – 19 výskytů).

(99) A: lembro sim.

B: **ham**.

A: foi maravilhoso. (PF-BR)

(100) mas que porra é esta, **hem**? (*Jardim sem limites*, s. 83)

hum

Nazální vokál [ũ] rovněž doprovázejí různé přepisy: *hum, uhn, mm*. V korpusu se objevoval v portugalských i brazilských textech. Má dvě funkce. Jako hezitační zvuk není příliš častý (6 výskytů), protože pro tuto fci je více specializované *eh/ah*. V češtině mu odpovídá přepis *ehm*. Mnohem frekventovanější je *hum* jako zpětná vazba a počet zdvojených *hum hum* téměř třikrát převýšil jednoduché *hum* (167 : 65). Mezi DČ zpětné vazby je zdaleka nejpreferovanější, a to v evropské i brazilské portugalštině.

(101) A: não é necessário depois retirar. eh, eh, ah, a não ser que a pessoa, pronto, sinta que está um bocadinho engordurada, ou assim, pode passar um lençinho para tirar o

B: **hum, hum**.

A: o excesso. (PF-PT)

Shrnutí

Nelexikální DČ jsou tvořeny nazálními i orálními vokály. Jelikož jejich realizace není pevně stanovena a závisí na jednotlivých mluvčích, oscilují také jejich přepisy. Jejich neexistující lexikální význam je předurčuje k roli DČ. Nejčastěji se objevují jako hezitace či zpětné vazby. Jejich role spočívá tedy především v udržování interakce.

5.1.8 Smíšené výrazy

Do této skupiny patří všechny DČ složené z více než jednoho slovního druhu, jsou tedy automaticky víceslovné. Smíšené tvary nejčastěji vznikají spojením sloves a příslovčí (vytvořením záporu – *não é*, či přidáním příklonky *lá* – *sei lá*). V tabulce 4 následuje kompletní přehled smíšených výrazů nalezených v korpusu. Podrobněji se však budu zabývat jen těmi nejvýznamějšími.

SUBST	ADJ	PRON	V	ADV	PREP	CONJ	DČ	počet
							não é?	461 ¹⁶⁶
							não sei	22 ¹⁶⁷
							sei lá	15
							pois é	18 ¹⁶⁸
			×	×			está bem?	9
							digamos assim	1
							vamos dizer assim	1
							ouve lá	3
							vê/veja lá	2
×					×		por exemplo	64
		×				×	e tal	19 ¹⁶⁹
							e tudo (isso)/ e isso tudo	11
							e aquilo tudo	1
	×		×				está certo?	3
							está bom?	1
			×			×	digamos que	5
							sabe(s) que	5
							ou seja	3
×		×					essas coisas (todas)	4
							aquela(s) coisa(s) (todas)	2
×						×	e coiso	1
				×		×	ou melhor	1
		×	×				você veja	1
							você sabe	1
							isto é	2
		×		×			que mais	2

¹⁶⁶ vč. variací, bez variací 439

¹⁶⁷ vč. výskytů se zájmenem *eu*

¹⁶⁸ vč. 9 dč zpětné vazby

¹⁶⁹ 26 vč. výskytů bez spojky *e*

SUBST	ADJ	PRON	V	ADV	PREP	CONJ	DČ	počet
		×		×		×	(e) tudo mais	3
VĚTA							não sei mais o quê	2
							e tudo que é	1
								664

Tabulka 4.

não é?

Nejčastější DČ celkově i v jednotlivých variantách zvlášť (439 výskytů¹⁷⁰). Dle Urbana se vyvinulo následovně: *isso não é verdade* > *não é verdade* > *não é*¹⁷¹. Její plná výslovnost [nẽũ'ɛ] podléhá dalšímu zkracování: dvojhláska [ẽũ] se redukuje na [ũ] > [nũɛ] *num é?* > [nɛ] *né?*. V této práci budou všechny tyto varianty považovány za rovnocenné, vzhledem k tomu, že nejsou vždy auditivně rozlišitelné ani pro rodilé mluvčí a z funkčního hlediska jsou takové rozdíly nepodstatné¹⁷².

Tato DČ má několik variant. *Não é?* je z nich nejtypičtější (představuje 95% všech jejích výskytů) a nejpragmatikalizovanější. Ostatní varianty (*não é isso?*, *não é assim?*, *não é verdade?*, *não?*, *não foi?*, *não era?*) měly v celém korpusu dohromady 22 výskytů. Vzdalují se od *não é?* na ose pragmatikalizace směrem vlevo, tj. k jejím nižším stupňům, neboť jsou delší (s výjimkou *não?*) a umožňují variace na časové ose (*não foi?*, *não era?*). Ztrácejí tak část původní automaticnosti. Po *não?* vždy následuje odpověď komunikačního partnera (jako v př. (102)), což zmíněný posun dokládá.

(102) A: e chato também, com certeza, **não?**

B: sim, não, um gajo faz o que gosta, é sempre bom. (PF-PT)

Não foi? a *não era?* umožňují užití jen po slovese v perfektu (př. (103)) či imperfektu (př. (104)), fungují tedy jako tzv. „presumptivní otázky“ (tag questions), které mají eliptický původ a mluvčí předpokládá platnost jejich propozičního obsahu¹⁷³.

(103) mas enfim, olhe, eles ainda estiveram cá muitos anos, **não foi?** (PF-PT)

¹⁷⁰ vč. variací 461

¹⁷¹ Cf. Urbano, Op. cit., s. 218.

¹⁷² Cf. Ibid., s. 219.

¹⁷³ Cf. Grepl, Karlík, Op. cit., s. 462.

- (104) eh, havia aqui uma base... alemã, **não era?** (PF-PT)

por exemplo

DČ *por exemplo* je tvořena předložkou *por* a substantivem *exemplo*, užívá se v obou variantách portugalštiny (v korpusu celkem 64 výskytů). V mluveném jazyce je v současnosti běžná výslovnost [prezẽ^mp], v krajním případě, pokud se zrychlí tempo, až [pze^(m)(p)]. Funguje jako výplň pauz či sekvenční DČ.

- (105) isso se calha[...], isso, para mim, **por exemplo**, prontos, não... é uma coisa que me afecta logo de imediato. não, não me sinto bem em Lisboa. (PF-PT)

sei lá

Sei lá je tvořeno 1. osobou singuláru indikativu prézenta slovesa *saber* a příslovcem *lá*. V tomto případě nikdy nedochází ke změně osoby. Užívá se v Brazílii i Portugalsku (dohromady 15 výskytů). Explicitně vyjadřuje váhání mluvčího, což ji předurčuje k roli výplně pauz.

- (106) uma boa equipa dentro desta... dentro desta casa que é a RTP, sobretudo na sua área da... da RTP Memória, eh, **sei lá**, eu tenho 48 anos de profissão, e muita coisa existe e... e é aí que seria engraçado rever e é isso, foi isso que eles fizeram.
(A de autor)

pois é

Pois é se skládá z příslovce *pois* a slovesa *ser* ve 3. osobě singuláru indikativu prézenta. Jde o typickou částici zpětné vazby, v korpusu převládala v evropské portugalštině (v brazilské se objevila jen jednou z 9-ti výskytů). Zřídka může účinkovat jako výplň pauz nebo oddálení odpovědi.

- (107) A: não é como nos jornais que recebem aquela papelada
B: **pois é**.
A: toda e depois põem títulos e depois... (PF-PT)

(eu) não sei

Não sei je nejkratší z rodiny těchto hezitačních výrazů. Mluvčí jimi explicitně vyjadřuje, že má potíže s formulováním obsahu. Může se přidat zájmeno (vyjádřený podmět) i další slova: *não sei mais o quê, não sei que/como dizer, como é que eu vou dizer, como é que eu hei de dizer*. Tyto rozsáhlejší věty již nepatří mezi DČ, nicméně vhodně ilustrují plynulý přechod oblasti DČ do jiných sfér diskursových strategií.

- (108) um tema de, ah, **eu não sei**, o que é que, deixa lá ver, assim de repente não tou, só se for, ah, eu sei... a questão das pescas! (*Gato Fedorento*)

coisa

Substantivum *coisa* se objevuje ve velkém množství DČ, jejichž stupeň prototypičnosti se liší. Nejčastěji se v korpusu objevilo ve spojení s neurčitými zájmeny *essas, aquelas* a příp. zároveň *todas*. Nejvzdálenější prototypickému jádru se jeví případy, kdy předchází spojka *e*, která je začleňuje do syntagmatické struktury věty.

- (109) e depois há os esfolões, as feridas, eh, **aquelas coisas todas**. (PF-PT)

V lidové řeči existuje též tvar s mužskou koncovkou *coiso*. Př. (110) představuje jediný výskyt. Užil jej informátor z Azorských ostrovů, tudíž může jít o regionalismus.

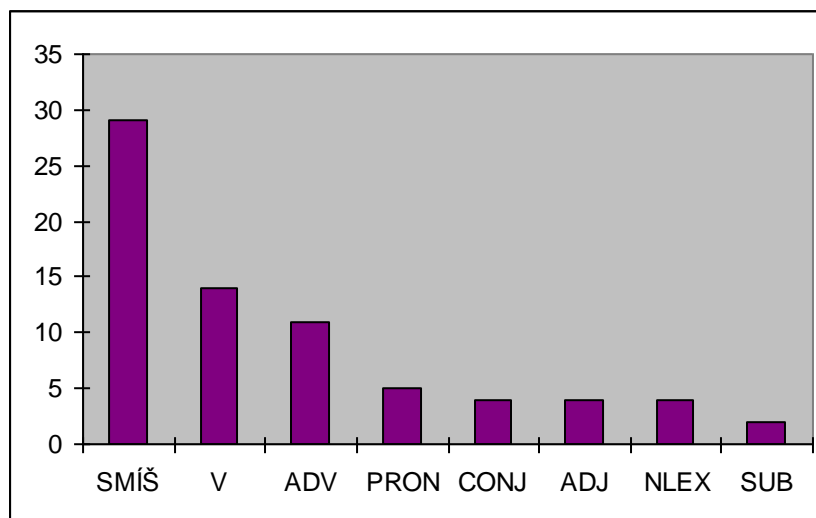
- (110) as mulheres coziam pão, e o linho entrava para o forno **e coiso** (PF-PT)

Shrnutí

Pokud jsou smíšené výrazy delší, mluvčí mají tendenci si jejich výslovnost zkracovat. Rozsáhlejší výrazy se dostávají mimo oblast DČ, protože jsou již příliš syntakticky propracované, sémanticky transparentní a v důsledku toho málo automatické. Nicméně není vyloučeno, že s postupem času se delší výrazy vlivem fonetické eroze zkrátí a DČ se stanou (tak jako např. *não é?*).

5.2 Korelace původ DČ - typy DČ/počty výskytů

Graf 1 ukazuje rozložení typů DČ podle původu. Pokud varianty jedné DČ náležely ke stejnému slovnímu druhu, byly všechny vřazeny pod svou základní variantu (např. *olha-olhe*), protože zde nejde o konkrétní podoby určité DČ, ale pouze o její typ.

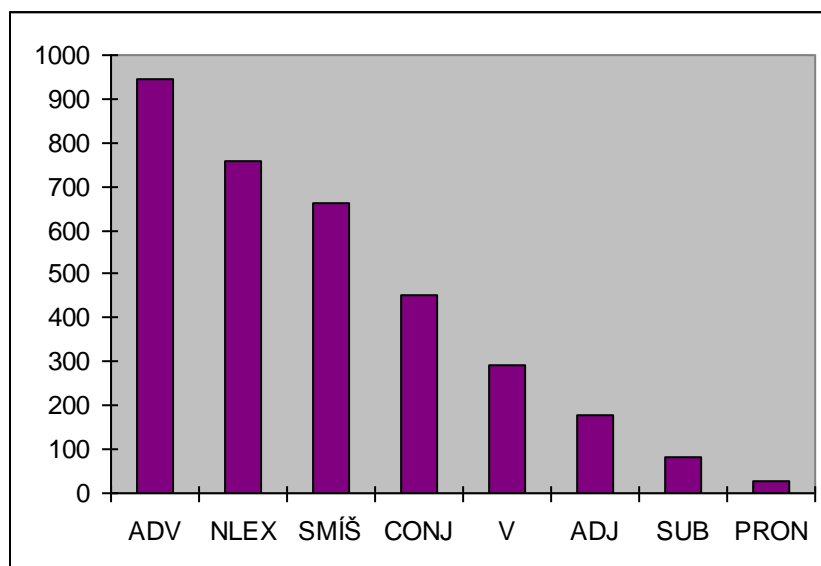

Graf 1.

Celkem bylo v korpusu zjištěno přibližně 70 různých typů DČ. 39% z nich představují smíšené DČ, tj. víceslovné výrazy, v nichž se kombinují různé slovní druhy. 20% typů bylo utvořeno ze slovesného základu, 15% z adverbii, 7% ze zájmen, 5% ze spojek, adjektiv a nelexikálních výrazů a na substantiva připadají pouhá 3%.

Graf 2 ukazuje rozložení DČ podle počtu výskytů. Zde již nedominují smíšené výrazy, které jsou až na třetím místě a představují 20% všech nalezených DČ. Nejpočetněji byly v korpusu zastoupeny výrazy příslovečné povahy (28%). Následují nelexikální výrazy (22%), smíšené DČ, spojky (13%) a slovesa (9%). Nejméně zastoupeny byly DČ adjektivní (5%), substantivní (2%) a zájmenné (1%).

Z grafu je patrné, že neohebná slova, jež mají oslabený lexikální význam (např. deiktická adverbia, nelexikální výrazy, spojky), mají tendenci tvořit DČ.

Graf 2.

6 SÉMANTICKO-PRAGMATICKÉ ASPEKTY

Procesy gramatikalizace a pragmatikalizace zasahují významně sémantický obsah výrazu, který se stává obecnějším a abstraktnějším, postupně slábne, až úplně zmizí. Sémantické vyprazdňování jde ruku v ruce se zkracováním výrazu, k němuž dochází v pokročilejších stádiích. Jde o logický důsledek desémantizace. Uživatelé jazyka mají tendenci výraz, který se často opakuje a nese minimální obsah, vyslovovat rychleji a v rychlejším tempu promluvy nepřízvučné slabiky snáze zanikají. Krátké a „bezobsažné“ výrazy se pak snadno stávají automatismem.

Je třeba zdůraznit, že tyto změny jsou plynulé. Na počátku procesu přetrvává sémantický obsah základové jednotky, později se však toto sepětí uvolňuje a v posledních stádiích pragmatikalizace je již výraz sémanticky netransparentní. Z toho vyplývá, že ze synchronního hlediska v jazyce koexistují homonymní výrazy, které se nacházejí v různých fázích procesu - jedny jsou bližší významu původnímu a druhé vzdálenější (srov. obrázek 2).

Ztráty v oblasti sémantické však bývají kompenzovány nabýváním nových funkcí z oblasti pragmatické. Říci, že nějaký výraz v jazyce nemá obsah, je problematické (i např. členy, které samy o sobě nic neznamenaají, přece jen nějakou informaci nesou). Je tedy možné si představit, že původní lexikální význam se jen „přesunul“ (a současně transformoval) do jiné oblasti (v našem případě pragmatické).

DČ operují na rovině textové i interakční. Lze tedy vymezit dvě základní makrofunkce – sekvenční a interakční, které se vzájemně doplňují. U některých výrazů převažuje podíl sekvenční funkce (sekvenční DČ), u jiných interakční (DČ zpětné vazby) a jsou i případy, kdy je podíl obou vyrovnaný (iniciační DČ). Podrobnější rozlišení dalších funkcí bývá poměrně složité. Stojíme hned před několika problémy – funkce tvoří kontinuum¹⁷⁴, je jich velké množství a závisejí na kontextu. Podobně jako je v prostoru uspořádaná třída DČ (viz podkapitola 4.2.1), je rozložená i oblast jejich funkcí. Ty jsou vzájemně provázané a prolínají se, mají mnoho odstínů, které se aktivují podle kontextu. Příčinou tohoto kontinuálního rozložení funkcí je patrně plynulost procesů

¹⁷⁴ Cf. Urbano, Op. cit. s. 198.

gramatikalizace a pragmatikalizace. DČ přecházejí z jednoho stádia do druhého a při tom se modifikují i jejich funkce. Navíc, jak již bylo řečeno, v jazyce jeden výraz současně existuje v různých vývojových stádiích, čímž bychom mohli vysvětlit multifunkčnost DČ. Často nelze přesně určit, která z funkcí je dominantní, protože jsou přítomny všechny zároveň, jen v různém poměru.

Kromě vyplňování pauz mají DČ ještě další společné funkce a vlastnosti. U všech je přítomna kontaktní (fatická) funkce - dle Jakobsona slouží k navázání, pokračování či ukončení komunikace. Mluvčí užívá DČ s cílem upoutat pozornost posluchače, udržet si ji a ujistit se, že komunikační kanál stále funguje¹⁷⁵.

DČ mohou mít i modální zabarvení (nesou v sobě informaci o postoji mluvčího k obsahu jeho diskursu) a být nositeli tzv. „metakomunikačního klíče“¹⁷⁶, tj. návodu, „jak sdělované obsahy chápat“¹⁷⁷.

Přes všechna jmenovaná úskalí se pokusím, opírajíc se o studie významných lingvistů, nejvýznamnější funkce detekovat, popsat a jednotlivé DČ k nim přiřadit. To vše s vědomím, že výsledek bude, tak jako každý popis kontinuálních (nediskrétních) veličin jako oddělených (diskrétních), schematický.

6.1 Funkce DČ

V této práci jsem vymezila deset funkčních skupin DČ: DČ kontrolní, zpětné vazby, sekvenční, interpunkční, reformulační, výzvodové, iniciační, vágní výrazy, explicitní hezitace, výplně pauz.

6.1.1 DČ kontrolní

Tuto funkci DČ připisují všichni, kteří se jimi zabývají, dostává se jí však různých pojmenování, např. „checking“ (Guerra), „fático de natureza ou entonação interrogativa“

¹⁷⁵ Cf. García, Op. cit., s. 57.

¹⁷⁶ Nebeská, Op. cit., s. 53.

¹⁷⁷ Ibid., s. 53.

(Urbano), „busca de aprovação discursiva“ (Settekorn¹⁷⁸). Jde o kontaktní prostředky, jakousi „kontrolu spojení“ mezi účastníky konverzace (odtud název „kontrolní“). Jejich prostřednictvím se mluvčí ujistí o tom, zda komunikační partner jeho slovům věnuje pozornost.

Na počátku vývoje kontrolních částic stojí plnohodnotné otázky, které postupně přecházejí v řečnické¹⁷⁹, tzn. konstrukce s tázací formou, ale oslabeným obsahem. Proto na ně nečekáme odpověď v pravém slova smyslu, tj. reakci na propoziční obsah. „Mluvčí nechce vlastně znát názor posluchače na probírané téma, ale [snaží se získat] jeho souhlas či pochopení“¹⁸⁰. Kontrolní DČ se vyskytují uprostřed repliky, tedy bez jejího přerušení. Pokud jejich užití vyvolá užití částice zpětné vazby, obvykle nedochází k výměně komunikačních rolí (mluvčí/posluchač), ale posluchač feedback vysloví, aniž by projev mluvčího přerušil. V této fázi mají již velmi blízko k výplním pauz, tj. vycpávkovým výrazům v pravém slova smyslu.

Sématický obsah kontrolních DČ je značně oslaben či ztracen, jejich působnost se přesouvá na pole pragmatiky. Mluvčí se jimi dožaduje potvrzení své aktuální role a žádá posluchače o „svolení k pokračování“¹⁸¹. Proto se při interakci jen velmi zřídka setkáme s delšími textovými úseky, v nichž kontrolní částice chybějí a obdobně to platí i pro feedback. Tyto mechanismy „zajišťují kontinuitu interakce“¹⁸². Díky jim zůstává komunikační kanál otevřený a mohou jím proudit informace.

Urbano také rozlišuje, zda DČ následuje po oznamovací či tázací větě. Předchozí kontext totiž může mít vliv na její interpretaci (srov. př. (111) a (112)).

(111) Pois vamos ter que dar um nome a esta posição, **hem?** (*Morangos com Açúcar*)

(112) Mas que porra é esta, **hem?** (*Jardim sem limites*, s. 83)

V př. (111) má *hem?* posluchače přimět k souhlasu, zatímco ve (112) jde spíše o zdůraznění otázky a vybídnutí posluchače k odpovědi, resp. vysvětlení. Společně s intonací a počátečním *mas* signalizuje aktuální komunikační funkci výtky.

¹⁷⁸ Cf. Urbano, Op. cit., s. 229.

¹⁷⁹ Cf. Guerra, Op. cit., s. 62, Martelotta, Alcântara, Discursivização na partícula né?. In *Gramaticalização no português do Brasil: uma abordagem funcional*. Rio de Janeiro: Tempo Brasileiro, 1996, s. 156.

¹⁸⁰ „o falante não quer propriamente saber a opinião do seu interlocutor a respeito do assunto narrado, mas sua aceitação ou sua concordância“ Martelotta, Alcântara, Op. cit., s. 157.

¹⁸¹ „aprovação para continuar“, Guerra, Op. cit., s. 62.

¹⁸² „garantir a continuidade da interação“ Ibid., s. 63.

Tabulka 5 ukazuje, jaké výrazy se ve funkci kontrolních DČ objevily a zároveň uvádí příklady. Kontrolní DČ pocházejí především ze sloves (*sabe(s)?*, *entende(u)?*, *percebe(s)?*, *viu?*, *tá?*, *compreende?* a varianty), ale tuto funkci mohou mít i některé smíšené výrazy (*não é?*, *tá bem/bom?*, *está certo?*), adjektiva (*certo?*) a nelexikální výrazy (*hem?*).

Diskursová částice	Příklad
não é?	(113) eu não podia escolher onde é que ia nascer, não é? (<i>Última ceia</i>)
sabe(s)?	(114) mas é uma tristeza, as pessoas do lugar não dão o menor valor, sabe? , por exemplo, eles acham que coisa antiga é coisa velha. (PF-BR)
entende(u)? está entendendo?	(115) minha mãe era uma mulher que se vestia direitinho, assim, na moda, entende? , cortava cabelo, na moda também. mas não atendia o telefone. (PF-BR)
percebe(s)? tá(s) a perceber?	(116) gosto dos grandes jogos, percebes? , e gosto como o Sporting na Europa também joga como equipa boa (<i>Última ceia</i>)
viu? tá(s) a ver? / está vendo?	(117) eu jogo para ligar o rádio, ficar escutando, viu? , e ter aquela vibraçãozinha assim... (PF-BR)
tá? tá bem? / tá bom?	(118) e não vai criar meus filhos do jeito que, que ela cria, tá? , e muita coisa mais! (PF-BR)
compreende?	(119) não, não estou, porque o meu filho é da Ku Klux Klan, compreende? , e traz-me sempre as fardas cheias de sangue. (<i>Gato Fedorento</i>)
certo? está certo?	(120) seria a sede da fazenda antiga, certo? , mas essa sede actualmente é tida como mal-assombrada. (PF-BR)
hem?	viz př. (112)

Tabulka 5.

6.1.2 DČ zpětné vazby

Částice zpětné vazby (z angl. „feedback“) mají mezi DČ zvláštní postavení, protože jsou to jediné vycpávkové výrazy, které může užít posluchač. Jsou tak vůči ostatním skupinám lépe a jasněji vymezené. Posluchač jimi značí, že při konverzaci vnímá, co druhý říká a také jimi dává najevo své zaujetí. Jsou, jak již bylo naznačeno, v úzkém vztahu s kontrolními DČ. Na rozdíl od Urbana jsou v této práci za zpětnou vazbu považovány jen ty DČ, po nichž se posluchač neujímá slova. Zároveň tak mluvčímu signalizuje, že nechce jeho roli převzít a pobízí jej k pokračování. Tyto kontaktní výrazy se nejlépe hodí pro tuto čistě pragmatickou funkci, protože žádný (ani původní) sémantický obsah nemají¹⁸³.

V tabulce 6 se nacházejí DČ zpětné vazby i s příklady. Nejobvyklejší jsou pro tuto funkci výrazy nelexikálního původu (*hum*, *ham*, *ah*). Mohou se objevit také slovesné (*é*, *sei*), adverbialní (*pois*, *sim*), smíšené (*pois é*) a adjektivní výrazy (*certo*, *claro*).

Diskursová částice	Příklad
hum hum hum	(121) A: que era o meu patrão, não é?, o dono do raio-x. B: hum , hum . (PF-BR)
ham ham ham	(122) A: lembro sim. B: ham . (PF-BR)
ah	(123) A: se andar sempre de um lado para o outro B: ah (PF-PT)
é	(124) A: ele saiu fora da kombi, ele caiu lá fora, não sei como ele não foi morto. B: é (PF-BR)
sei	(125) A: todo domingo é duas, duas dúzia de ovos que eu compro B: sei (PF-BR)
pois pois é	(126) A: se as pessoas de facto não se comunicam entre si, eh, não podem ser solidárias, não é?,

¹⁸³ Cf. Urbano, Op. cit., s. 228.

	B: pois (PF-PT)
sim sim sim	(127) A: frequentavam bares, as discotecas, eh, a piscina, e assim, sim B: sim (PF-PT)
certo	(128) A: e a mesa era de quatro pessoas. sentávamos quatro na mesa. B: certo. (PF-BR)
claro	(129) A: e, prontos, e as pessoas que se... aproveitavam, às vezes B: claro. (PF-PT)

Tabulka 6.

Všimněme si, že všechny značí souhlas. Proto nedochází k přerušení komunikačního partnera a výrazy zůstávají pouhou zpětnou vazbou. V případě nesouhlasu by se totiž dalo očekávat, že posluchač nenechá mluvčího pokračovat a bude se snažit ujmout slova, aby mohl druhého přesvědčit o tom, že se mýlí.

6.1.3 DČ výzvové

Mezi výzvové DČ patří jednotky slovesného a substantivního původu. Tvar kladného rozkazu značí obrat k posluchači. Imperativ, stojící na začátku sdělení, je přímou výzvou ke sledování toho, co bude řečeno. Proto mají tyto DČ silný interakční náboj - mluvčí tím, že zaujme pozornost posluchače, vytváří podmínky pro pokračování interakce¹⁸⁴. Je u nich částečně přítomna i sekvenční funkce - vyznačují v textu část, kterou chce mluvčí posluchači zdůraznit. Substantivní výzvové DČ syntakticky patří mezi vokativy a Guerra pro ně vymezuje vlastní funkci, zvanou interpelační¹⁸⁵.

Tabulka 7 uvádí výzvové DČ nalezené v korpusu. Kromě substantivního *eh pá* jsou všechny slovesného (*olha, veja, repara*) a smíšeného původu (*veja/vê lá, ouve lá*).

¹⁸⁴ Cf. Guerra, Op. cit., s. 70.

¹⁸⁵ Ibid., s. 71.

Diskursová částice	Příklad
olha	(130) olha , como é que, como é que tá a corre[...], tá te a correr tudo muito bem, obviamente (<i>Lado B</i>)
veja veja/vê lá	(131) mas veja ... isso no plano que nós analisamos, porque nós estamos vivendo nessa sociedade, não é?, em que as coisas são totalmente deturpadas (PF-BR)
repara	(132) repare , eu chamo toda a gente senhor Vítor, assim nunca me esqueço do nome de ninguém, tá a perceber? (<i>Gato Fedorento</i>)
eh pá	(133) eh pá , desculpa lá, não tá a ser razoável, assim não dá para falar contigo (<i>Gato Fedorento</i>)
ouve lá	(134) A: mas não és capaz de ir para a frente dum touro literalmente B: eh, mas ouve lá , há touros, eh, há touros bem mais difíceis. (<i>Última Ceia</i>)

Tabulka 7.

Ouve lá se funkčně shoduje s ostatními výrazy v této skupině, ale není tolik sémanticky vyprázdněné, protože vyzývá k poslechu, což je aktivita, kterou komunikační partner v roli posluchače skutečně vyvíjí.

6.1.4 DČ sekvenční

Jak je již patrné z názvu, u této funkce dominuje její sekvenční část. Níže uvedené DČ slouží k členění mluveného textu. Současně je u nich však přítomna i interakční složka: členění diskursu signalizují posluchači. V případě slovesných *digamos* a *vamos dizer* je tato část posílena, neboť prostřednictvím 1. osoby plurálu se k posluchači dokonce nepřímou obrací a činí ho spoluzodpovědným za vyřčená slova. Mluvčí se tak zbaví části své odpovědnosti a přesune ji na posluchače¹⁸⁶.

¹⁸⁶ Cf. Silva, Op. cit. s. 311.

V diskursu mohou tyto DČ mezi sebou propojovat jednotlivá témata, uvádět téma nové (*agora, já agora, bom, bem, ora, olha*), uzavřít jej (*então, enfim, portanto*), nebo naznačit jeho pokračování a další směřování (*portanto, bom, bem, por exemplo, depois, ora, aí, agora, já agora, então, digamos, vamos dizer, aliás*), tedy vymežit jeho etapy, uvádět vsuvky, po jejich skončení navázat na předešlou myšlenku a usnadnit tak posluchači orientaci v projevu¹⁸⁷.

Výzkumy ukázaly, že většinu tematických propojení (v případě uzavření tématu až 91,5 %¹⁸⁸) zajišťují právě DČ¹⁸⁹. Mají obdobnou funkci jako spojky na úrovni věty. Uplatňují se však „o úroveň výš“, tedy v rovině diskursu. Dle Guerriery není vždy jednoduché rozlišit od sebe konektory větné (spojky) a diskursové (sekvenční DČ).

Pokud DČ uvozuje nové téma (př. (135)), zároveň navazuje na předchozí, resp. se vůči němu vymezuje. Stojí na začátku věty, avizují změnu a posluchače upozorní na to, že budou následovat nové informace. Mají prospektivní neboli kataforickou povahu, tzn. ukazují k tomu, co v diskursu přijde¹⁹⁰.

DČ, které téma uzavírají (př. (138)), jsou naopak retrospektivní neboli anaforické povahy, tzn. ukazují k tomu, co již bylo řečeno, vyvozují závěry a důsledky, dané téma shrnují a ukončují¹⁹¹. Stojí na konci celého úseku před závěrečným sdělením, na které upozorňují. Mohou odkazovat i k celému předchozímu projevu a signalizovat jeho brzké ukončení.

Pokud DČ organizuje průběh tématu (př. (137)), např. doprovází sekvenci po sobě jdoucích událostí (př. (143)), značí návrat k původnímu tématu po vsuvce (př. (139)), nebo vsuvku uvozuje (př. (141)). Použití DČ v takovém kontextu dokazuje, že si mluvčí je vědom struktury svého projevu a rozlišuje více úrovně důležitosti předávaných informací¹⁹².

¹⁸⁷ podle Risso, Op. cit., s. 435-441.

¹⁸⁸ tj. v 91,5 % bylo uzavření tématu signalizováno DČ. Případy, kdy bylo téma uzavřeno bez použití DČ představují pouhých 8,5 %. U úvodu a vnitřního rozčlenění tématu již není rozložení s/bez DČ tak nevyvážené (67,5 % a 62 % s DČ), přesto však ukazuje ve prospěch užívání DČ. Guerra, Op. cit., s. 56.

¹⁸⁹ Ibid., s. 56.

¹⁹⁰ Cf. Risso, Op. cit., s. 434-435.

¹⁹¹ Cf. Ibid., s. 460.

¹⁹² Cf. Ibid., s. 461.

Je třeba poznamenat, že sekvenční částice mívají také argumentační a modální náboj, jehož síla závisí na kontextu¹⁹³. To pravděpodobně souvisí se skutečností, že sekvenční částice na ose gramatikalizace-pragmatikalizace zleva sousedí s tzv. „argumentačními operátory“¹⁹⁴, což znamená, že k nim mají blíže než částice interakční, které se sekvenčními sousedí z druhé strany. Z toho vyplývá, že sekvenční DČ jsou méně pragmatikalizované než interakční.

Tabulka sekvenčních DČ bude rozdělena na několik částí, aby u některých výskytů mohl být přehledně vložen komentář. Sekvenční funkci plní v diskursu především příslovečné DČ (*então, agora, já agora, depois, enfim, aí, bem, ora (bem), aliás*), dále adjektivní (*bom*), spojkové (*portanto*), slovesné (*olha, digamos, vamos dizer*) a smíšené (*sabes que, digamos que, por exemplo*).

Diskursová částice	Příklad
agora	(135) e em cima tem três quartos, esses três quartos estão mobiliados com uma mobília idêntica à que eu tenho no meu quarto, e... tem um banheiro, um banheiro e uma sala. aí normalmente ficam os rapazes da casa, totalmente isolados. agora , bem longe da casa, dessa fazenda, mas dentro ainda do, do território familiar, tem uma piscina, piscina natural. aliás , a piscina até é muito interessante, descobriram esse ano que esta piscina foi escavada cem anos atrás. (PF-BR)
aliás	

Tabulka 8-a.

Informátorka v př. (135) popisuje vnitřní prostory rodinného statku. Užitím *agora* avizuje změnu, vyprávění se „přesouvá“ do venkovních prostor a je uvedeno nové téma: *piscina*. *Aliás* tuto změnu dále potvrzuje - úsek mezi *agora* a *aliás* je věnován ještě okolí domu, ale po *aliás* se centrem vyprávění definitivně stává bazén. Pohyb textu bychom si

¹⁹³ Cf. Ibid., s. 446.

¹⁹⁴ „operadores argumentativos“ – výrazy na pomezí spojek a DČ, syntakticky začleněné do věty, jsou nositeli argumentační strategie. Martelotta, Gramaticalização em operadores argumentativos. In *Gramaticalização no português do Brasil: uma abordagem funcional*. Rio de Janeiro: Tempo Brasileiro, 1996, s. 107.

zde mohli představit jako pohyb filmové kamery při zaostřování. Nejprve je zaostřeno na vnitřek domu, poté kamera provede záběr na jeho okolí a postupně zaostří na bazén.

já agora	<p>(136) A: limpou por completo o lençol azul da minha filha!</p> <p>B: já agora, minha senhora, diga-me uma coisa, a que horas é que a sua filha volta a casa?</p> <p>A: logo para as sete. porque é que pergunta?</p> <p>B: nada, nada. (<i>Gato Fedorento</i>)</p>
----------	--

Tabulka 8-b.

Předchozí rozhovor se soustředil okolo nového pracího prášku. Mluvčí B potřebuje zjistit od A určitou informaci a pomocí *já agora* otevírá vsuvku. Jakmile je splněn její účel (B žádanou informaci získá), uzavírá se a rozhovor se vrací k původnímu tématu.

depois	<p>(137) A: eu penso que, ah, mesmo fazendo o que se gosta há partes que são chatas.</p> <p>B: ah, claro! eu, por exemplo, gostava muito de jogar futebol, mas, se jogava ao Domingo à noite, [...] ao Domingo de manhã aliás, Sábado à noite não ia sair. prontos, é logo aquela, mas pronto, não ia sair. e depois há os esfolões, as feridas, eh, aquelas coisas todas. (PF-PT)</p>
--------	---

Tabulka 8-c.

V př. (137) je pasáž z rozhovoru o fotbalu, v níž jsou hlavním tématem nepříjemné stránky sportu. Mluvčí B si nejprve vybaví jednu nevýhodu (omezení zábavy), poté pomocí *depois* signalizuje druhou (možnost zranění). *Depois* zde posluchači naznačuje posun v tématu a přidává další argument, jímž dokládá předešlá tvrzení (profesionální fotbal má i své stinné stránky).

enfim	(138) porque cada um o que se quer é ver livre dos filhos. não se preocupam com o futuro deles. preocupam-se com o bem-estar deles e que tem a sua fa[...], eu bem sei que agora a, a altura também não é para brincadeiras. o pai trabalha, a mãe trabalha, os filhos ficam abandonados, não é?, eles lá já se habituam a preparar os seus alimentos, etc., etc., tudo coisas que no meu tempo nunca aconteciam, não é?, e enfim , a, a, a mentalidade agora é diferente porque também a vida é completamente diferente da que eu fui criada. (PF-PT)
-------	---

Tabulka 8-d.

Informátorka zde hovoří o současné výchově dětí, již kritizuje a porovnává s dřívější situací. Pak přichází DČ *enfim*, která naznačí, že bude následovat závěrečné shrnutí a téma bude ukončeno.

então	(139) nós tínhamos que usar uma moeda estrangeira para criar a previsão desses custos. e muitas vezes a inflação, ela superava até os critérios de você ter uma moeda estrangeira como ponto de avaliação. vamos supor, {eu usava o dólar}, então , esse evento está orçado em cem mil dólares. (PF-BR)
-------	--

Tabulka 8-e.

V př. (139) vsuvka (ve složených závorkách) není vyznačena. O to důležitější je přítomnost *então*, aby posluchač pochopil, že šlo o vsuvku a v textu se neztratil. Návrat k původnímu tématu často bývá doprovázen metadiskursovými výrazy typu *eu estava explicando* a opakováním slov, která mluvčí užil těsně před přerušáním¹⁹⁵.

olha	(140) A: faltam-me três cadeiras... a minha mãe acha que eu devia acabar, não é? B: tu nunca... há muita malta que faz isto, da nossa geração, agora que tem um bocadinho mais tempo, vai lá acabar estas cadeiras só para... para tar completo, não é?, mas n[...] A: pois é, pois é... B: pois, já percebi que não, já percebi que não... olha , o que é feito da „Cebola mol“, ou dos „Cebola mol“, acabaram? (<i>Última Ceia</i>)
------	---

Tabulka 8-f.

¹⁹⁵ Cf. Risso, Op. cit., s. 462.

Mluvčí B (moderátor) v jistém okamžiku usoudí, že téma (školní docházka) je již vyčerpáno a s pomocí *olha* přechází k tématu novému („Cebola mol“).

por exemplo	(141) então, eh, o juiz, ele tem todo o direito de, se não tiver na lei, { por exemplo , se ele procurar na le[...], nas leis, nos Códigos e não tiver nenhuma lei dirigida àquilo que está acontecendo}, ele não pode falar que ele não vai resolver porque não tem lei. ele é obrigado a procurar em costumes o que por costume aqui seria feito, entendeu? (PF-BR)
-------------	--

Tabulka 8-g.

Př. (141) představuje útržek z rozhovoru s odborníci v oblasti práva. *Por exemplo* zde uvádí vsuvku (označena složenými závorkami), která má roli vysvětlení, upřesnění a přiblížení situace laikovi-neprávníkovi.

portanto	(142) A: a maior parte, eh, das máscaras é para ficar, nem é preciso retirar. a menos uma máscara de firmeza. essa normalmente é necessário, porque ta[...], forma uma pasta e, portanto , e estica a pele e é necessário depois, eh, nós lavarmos a cara. mas há máscaras já com as duas propriedades: de firmeza e de... hidratação que são utilizadas como um creme. não é necessário depois retirar. eh, eh, ah, a não ser que a pessoa, pronto, sinta que está um bocadinho engordurada, ou assim, pode passar um lencinho para tirar o B: hum, hum. A: o excesso. mas não, não há necessidade. portanto isso, não é d[...], nem absorve muito tempo. é uma questão de hábito. (PF-PT)
----------	---

Tabulka 8-h.

V př. (142) je řeč o plet'ových maskách a časové náročnosti jejich aplikace. *Portanto* se zde vyskytuje dvakrát. První je užito jako typický vycpávkový výraz (v syntaktickém řetězci je zjevně nadbytečné, o čemž svědčí také opakování spojky *e*). Druhý výskyt se ovšem odlišuje – shrnuje a uzavírá téma.

aí	(143) A: bati de barriga para baixo, não é?, B: sei. A: com o joelho. assim, eu bati assim no chão.
----	---

	<p>B: hum, hum.</p> <p>A: aí, vieram chamar, era muito conhecida ali, porque eu sou assim, me dou com todo mundo, não é?, aí, "aquela moça do raio-x foi atropelada e tal!" e eu dizia "telefona para o, para o Mourão Neto."</p> <p>B: sei.</p> <p>A: que era o meu patrão, não é?, o dono do raio-x.</p> <p>B: hum, hum.</p> <p>A: aí foram telefonar para ele. ele foi para o Getúlio Vargas me esperar. aí me pegaram e puseram dentro de um carro. mas eu s[...], estava sentindo só o joelho. (PF-BR)</p>
--	---

Tabulka 8-i.

Pomocí DČ *aí* v př. (143) značí informátorka (B) posluchači (A) jednotlivé etapy vyprávění o své nehodě. Posluchač prostřednictvím různých typů DČ zpětné vazby vypravěčku pouze „doprovází“, naznačuje jí, že jednotlivým částem věnuje pozornost a rozumí jim.

ora ora bem	(144) ora bem , aquilo foi-se amarrando, amarrando, amarrando e eu... digo assim "ai! que cabra tão, tão bonita, se a agarrasse tenho lá em baixo a camboada, prendia-a lá e já, e já tinha uma, uma, uma cabra", eu assim, ora bem , quando, quando ela foi-se amarrando a mim, amarrando a mim e eu olhava para trás, olhava para trás. (PF-PT)
bem	(145) agora está aqui, na, mora aqui pegado mesmo, e assim. agora está bem. bem , mas, eu digo no, no tempo em, de meninas, dos meninos, era muito refilona, muito refilona. (PF-PT)
bom	<p>(146) A: aquilo é, prontos, mais ou menos um desporto de homem, prontos, eh, conversas de homem, aquelas coi[...], aquelas cumplicidades, e prontos, cria-se sempre bons ambientes, bem dispostos, normalmente.</p> <p>B: bom, e aí há uma questão interessante, que é normalmente diz-se que o elemento feminino num grupo que, que equilibra.</p> <p>A: sim, se calhar sim.</p> <p>B: mas, n[...], em contrapartida, eh, nesse, nessas situações em que só estão homens há um ambiente muito especial que se desenvolve.</p> <p>(PF-PT)</p>

Tabulka 8-j.

Bom v př. (146) značí opět změnu tématu. Stejnou funkci má i *bem* v předcházejícím úryvku.

sabe(s) que	(147) A: e o pessoal mete-se contigo? B: mete, mete-se, mete, dent[...] da, sabes que o pessoal do surf é muito maluco... é muito distraído, não ligam a nada, não sabem [...] e então às vezes há uns de dentro da água, que é tipo, fora aqueles que eu conheço, não é?, mas há uns dentro da água que é tipo „ah, tu não és aquele cromo das piadas, hehehe, conta lá aí uma cena, hem!“ (<i>Última Ceia</i>)
vamos dizer	(148) que você, você, vamos dizer , você é professora, você dá aula no colégio do homem, não é?, você estuda lá também. (PF-BR)

Tabulka 8-k.

Zde *vamos dizer* funguje obdobně jako *por exemplo*, tj. uvádí příklad. Narozdíl od neutrálního *por exemplo* ale zároveň do textu „vtahuje“ posluchače. *Vamos dizer* je velmi blízké *digamos* (*que*), které ovšem v korpusu jako sekvenční nalezeno nebylo.

6.1.5 DČ interpunkční

Interpunkční funkci lze považovat za odnož sekvenční. Interpunkční DČ sdělovanou „porci“¹⁹⁶ informací ukončují, na rozdíl od klasických sekvenčních DČ, které jí předcházejí. Z čistě sémantického hlediska jejich vypuštění nijak výpověď nepoškodí, ale poruší se rytmus, který promluvě dodávají. V mluvených projevech je také zapotřebí nosné informace „obalit“, aby si i posluchač mohl při delším projevu „odpočinout“ a neunikly mu důležité pasáže sdělení.

Tento efekt v korpusu vytvářely nejčastěji: kontrolní DČ, *pronto*, *pá*, *cara*, *meu*. Kromě adverbiálních a spojkových výrazů jsou tedy zastoupeny všechny ostatní základové jednotky. Vzhledem k většímu rozsahu příkladů těchto DČ uvádím pro ilustraci pouze jeden.

(149) A: acha que o poder

¹⁹⁶ Risso, Op. cit., s. 459.

B: está interessado um bocado no anonimato, **não é?**,

A: em que aspecto?

B: em todo. até para sua própria defesa, **não é?**, se as pessoas de facto não se comunicam entre si, eh, não podem ser solidárias, **não é?**,

A: pois

B: e estão cada vez mais afastadas de um problema, que pode ser colectivo e, e também individual, **não é?**, eh, um problema qualquer que surja, **não é?**, eh, as pessoas aí, eh, não estão, não estão, eh, preparadas para se defenderem colectivamente, por exemplo

A: hum, hum.

B: **não é?**, vê-se isso no mundo industrial, **não é?**, em que se criam diferenças entre as pessoas que trabalham e... se procura que hajam interesses pessoais para que, eh, cada um tenha qualquer coisa a defender e não haja espírito de que há... uma coisa colectiva a defender, **não é?** (PF-PT)

6.1.6 DČ reformulační

Mluvený text vzniká přímo v momentu promluvy, je pro něj typická improvizace a tudíž, narozdíl od psaného textu, nelze smazat již vyřčené. Tyto DČ slouží jako signalizace oprav, zpřesnění, vysvětlení řečeného nebo jeho vyjádření jinými slovy (parafráze) s cílem usnadnit posluchači porozumění. Zasahují do tematické organizace textu a příslušné zásahy signalizují posluchači (podobně jako sekvenční DČ), ale v textu vymezují menší části, tzn. jejich působnost nesahá tak daleko. Obvykle se vyskytují v případech, kdy mluvčí něco řekne příliš rychle a vzápětí si chybu či nepřesnost uvědomí. Příčinou je nedostatečná výpovědní perspektiva. Proto jsou reformulační DČ častější ve spontánních, nepřipravených projevech.

Tabulka 9 bude v důsledku vkládání komentářů opět rozdělena. Jako reformulační se používají DČ příslovečné (*aliás, bem, assim, enfim*), adjektivní (*bom, pronto*), slovesné (*quer dizer*), spojkové (*portanto*) a smíšené (*isto é, ou melhor, ou seja*).

Diskursová částice	Příklad
quer(o) dizer	(150) ele me propos uma coisa de[...] quer dizer ele me mandou uma mensagem e teve vontade de trabalhar comigo. (<i>Sem censura</i>)
aliás	(151) Paulo de Carvalho neste momento também está a viver uma... um momento de trabalho intenso, já que está a preparar também o lançamento dum DVD, aliás duplo, não é?, são dois CDs que vão ser lançados lá para setembro talvez. (<i>A de autor</i>)

Tabulka 9-a.

V př. (151) *aliás* opravuje, resp. zpřesňuje informaci o DVD. Nově platná informace (*duplo*) je tu navíc zdůrazněna prostřednictvím *não é?*. Obě DČ opravenou část textu společně „obalí“ a tím pro posluchače vynikne.

bom	(152) olha, a Linda Hunt, de certeza absoluta que é quem faz nossa chefe, aquela..., bom , a única... (<i>Lado B</i>)
bem	(153) parece-me que nunca houve aqui grande preocupação por parte dos trabalhadores de se tornarem proprietários, ou de, bem , de terem terra para si próprios, um bocado assim. (PF-PT)
pronto	(154) é um creme. sim. o que é, é que tem outra... função. uma máscara, pronto , é um creme mai[...], eh, eh, a máscara deve ser utilizada, tanto um peeling como uma máscara é um tratamento extra, que se deve fazer no final de semana. (PF-PT)
portanto	(155) porque ela terá direito a que se lhe transmita o direito ao arrendamento desde que o seu com[...], companheiro não seja casado, portanto , seja solteiro, viúvo ou divorciado (PF-PT)
assim	(156) um disco muito elogiado, tem vendido bastante e me aproximou de um público que aos 15 anos de carreira talvez nunca tinham me eh tivesse prestado atenção em mim... assim ... na minha voz, no jeito como eu canto. (<i>Sem censura</i>)
enfim	(157) em todo o caso, senhor presidente, o que está em jogo nesta globalidade das questões europeias, eh, que se nos apresentam, não justificava, com todos os riscos que acaba de, de anunciar ou,

	enfim , de, de relemburar, uma intervenção mais dinâmica da sua parte? (PF-PT)
--	---

Tabulka 9-b.

V př. (157) mluvčí užije sloveso *anunciar* a vzápětí si uvědomí, že toto vyjádření se pro jeho myšlenku nehodí. To je již naznačeno spojkou *ou*, kterou *enfim* doprovází. Obé je současně projevem hezitace, která se zdvojeným *de* prodlouží až do chvíle, kdy mluvčí najde vhodné slovo (*relemburar*).

Výše uvedené výrazy patří spíše do oblasti mluveného jazyka, zatímco trojice výrazů *ou seja*, *ou melhor*, *isto é*, typická pro reformulace, se užívá i v psaném jazyce. V korpusu měly dohromady pouhých šest výskytů, protože mluvený jazyk má pro reformulace k dispozici celou škálu jiných DČ (viz výše), které se zase nevyskytují v jazyce psaném. Autor psaného textu má obvykle dost času si vše rozmyslet a nepotřebuje výrazy, které by přeformulovaly a opravovaly, co již bylo napsáno. Spíše než o opravy zde jde o parafráze, vysvětlení či ilustraci.

isto é	(158) Amanhã pode ser tarde. Isto é , tudo começou quando o mass killer português entrou dentro do Galdourado com o estojo da guitarra. (<i>Jardim sem limites</i> , s. 136)
ou seja	(159) acha que já calou essa crítica, ou seja ... hoje o Simão da selecção não é o mesmo que o Simão do do seu clube? (<i>Agora é que é</i>)
ou melhor	(160) o Visconde de Santarém foi o primeiro fogacho, no sé[...], há mais de um século, como acabo de dizer, e no início desse século, ou melhor , no final da segunda década deste século, aparece Armando Cortesão. (PF-PT)

Tabulka 9-c.

V př. (159) mluvčí použije *ou seja*, aby lépe vysvětlil svou otázku komunikačnímu partnerovi a usnadnil mu tak odpovídání. Př. (158) pochází z beletrie, př. (160) je úryvek z přednášky v Lisabonské akademii věd, což představuje další důkaz toho, že uvedená trojice spojení je užívaná spíše ve formálním a psaném jazyce.

6.1.7 Vágní výrazy

Existuje velká rozmanitost forem s neurčitým sémantickým obsahem. Vyskytují se vždy na konci věty a často bývají doprovázeny spojkou *e*. Pracují s inferenčními schopnostmi posluchače, který se tak stává spolutvůrcem významu sdělení. Jejich prostřednictvím se „vypravěč snaží nasměrovat pozornost posluchače (buď ji přesměrovává k určitým aspektům vyprávění, nebo ji od jiných odvrací) a zároveň jej vybízí k aktivní účasti na vytváření implicitních významů vyprávění“.¹⁹⁷

Mohou odkazovat k určité množině¹⁹⁸ slov, tedy sémantickému poli, a je na posluchači, aby si chybějící na základě svých znalostí a zkušeností sám doplnil (př. (168)). V tomto případě je jejich výskyt spjat s výčty, které nezřídka bývají jednočlenné, tzv. nepravé¹⁹⁹ (př. (164)). Pokud je součástí výčtu vágní DČ, jeho členy nejsou považovány za důležité, mají spíše povahu vsuvky či ilustrace tématu a mohou být vynechány²⁰⁰ (př. (165)).

Jindy tyto DČ slouží ke zkrácení výpovědi – mluvčí záměrně vynechá nepodstatné detaily a tím se předávání informací zrychlí²⁰¹ (př. (162), (163), (170)).

Objevují se také v situacích, kdy si nemůžeme vhodná slova vybavit (př. (169)). Při hezitacích mají DČ obvykle zabránit tomu, aby mluvčí přišel o slovo. V určitých komunikačních situacích ale mohou mít i opačný efekt: posluchač si váhání vyloží jako nepřímou žádost o to, aby se ujal slova.

V tabulce 10 jsou zachyceny nejčastější vágní výrazy z korpusu. Všechny jsou smíšeného původu (*tudo mais*, *tudo que é*, *essas/aquelas coisas (todas)*, *não sei (mais o) quê*; ostatní pokud je doprovází spojka *e*). Jinak pocházejí nejčastěji ze zájmen (*tudo*, *isso*, *tal*, *aquilo*), jež se mezi sebou vzájemně kombinují.

¹⁹⁷ „o narrador procura orientar a atenção do narratário, quer dirigindo-a para determinados aspectos da narrativa, quer afastando-a de outros e, ao mesmo tempo, motivá-lo para uma participação activa na construção dos sentidos subjacentes ao narrado“ Morais, Op. cit., s. 360.

¹⁹⁸ Cf. Silva, Op. cit., s. 311.

¹⁹⁹ „falsas enumerações“ Ibid., s. 319.

²⁰⁰ Cf. Ibid., s. 317.

²⁰¹ Cf. Morais, Op. cit., s. 368.

Diskursová částice	Příklad
(e) tal	(161) mas eu queria mostrar que podia fazer um disco de samba também, um pouco mais conceituado e tal . (<i>Sem censura</i>)
(e) etc. etc.	(162) então parece que houve histórias de que houve fugas de escravos etc. etc. , durante o período da, do século passado. (PF-BR)
(e) tudo	(163) olhe, já me sinto melhor e tudo (<i>Gato Fedorento</i>)
(e) tudo isso/ isso tudo	(164) há novas... novas formas de de de passagem de música, de venda de música, sss[...] se aproximam, estão a aparecer as internets e tal, tudo isso , e é preciso cuidar, efectivamente, dos nossos direitos. (<i>A de autor</i>)
(e) tudo aquilo/ aquilo tudo	(165) e depois, teve uma coisa, porque eu achei Ouro Preto, Mariana, aquilo tudo a[...], por ali, eu achei sujo (PF-BR)

Tabulka 10-a.

V případě *etc.* v korpusu mluvčí dávali přednost zdvojené formě (*etc., etc.*). Vágní DČ se mezi sebou mohou libovolně kombinovat, jak ukazuje př. (164). V př. (165) mluvčí usoudila, že v dané komunikační situaci není třeba vyjmenovávat všechna města, která navštívili. *Aquilo tudo* zakončuje výčet a signalizuje, že uvedené prvky (*Ouro Preto, Mariana*) jsou jen ilustrační a posluchač si na jejich základě má vybavit ostatní možná města patřící do množiny.

(e) tudo mais	(166) então eu tenho vontade de sair daqui, porque a ca[...], já disse, que a casa é grande e tudo mais . (PF-BR)
e tudo que é	(167) acho que a construção, e tudo que é , prontos, que era muito boa mesmo. (PF-PT)
essas coisas (todas)	(168) tu és católica e praticante e essas coisas todas? (<i>Última Ceia</i>)
aquelas coisas (todas)	(169) e depois há os esfolões, as feridas, eh, aquelas coisas todas . (PF-PT)
não sei (mais o) quê	(170) aí nós ficamos meio assim, "vamos esperar passar a chuva, não sei mais o quê " (PF-BR)

Tabulka 10-b.

6.1.8 Explicitní hezitace

Tyto DČ samy o sobě vyjadřují váhání mluvčího a jeho nejistotu tím, co říká a jak má ve svém projevu pokračovat. Jejich funkce je velmi blízká výplním pauz, ale vzhledem k tomu, že si alespoň částečně uchovávají svůj původní význam, mají v této práci vyhrazenou vlastní skupinu. V některých případech zároveň může jít o strategii, jejíž prostřednictvím se mluvčí snaží zbavit odpovědnosti za to, co říká. Pokud stojí na začátku výpovědi, přibližují se iniciačním DČ.

V tabulce 11 jsou uvedeny tři nejčastější explicitní hezitace v korpusu. Všechny jsou smíšeného původu.

Diskursová částice	Příklad
que mais	(171) então, a mulher não tinha, ah, os loucos e... dependia da idade, não é?, no direito romano. que mais , ah! e tem muita coisa assim curiosa, sabe? (PF-BR)
sei lá	(172) esse teu registo, o o o soprano, é mesmo lá em cima e tu tens que fazer exercícios diariamente, eh, tu aproveitas algum, sei lá , episódios da tua vida... tens que chamar atenção a alguém ou ralar com alguém... (<i>Última Ceia</i>)

Tabulka 11-a.

Když se v př. (172) blíží kritický moment, mluvčí zpomalí mluvní tempo a prodlouží poslední slabiku slova *algum*. *Sei lá* značí, že hledá vhodný výraz a zároveň posluchače upozorňuje, že to, co uslyší, neodpovídá přesně tomu, co chtěl vyjádřit, a že za jiných okolností by byl schopen najít lepší příklad.

(eu) não sei	(173) um tema de, ah, eu não sei , o que é que, deixa lá ver, assim de repente não tou, só se for, ah, eu sei... a questão das pescas! (<i>Gato Fedorento</i>)
--------------	---

Tabulka 11-b.

Tento výraz se objevuje také s podmětem vyjádřeným zájmenem *eu*. Př. (173) představuje klasický případ hezitace, kdy mluvčí užívá celou řadu prostředků ve snaze

oddálit vlastní odpověď na otázku: hezitační výrazy, nedokončené věty a výmluvy proč nemůže odpovědět.

Obdobnou funkci mají i věty jako *não sei que dizer, não sei como dizer, como é que eu vou dizer?, como é que eu hei-de dizer?*. Ty však nemohly být do třídy DČ zařazeny kvůli kombinaci následujících rysů: naprostá sémantická transparentnost, nadměrná délka, možnost jakýchkoli změn konstrukce, nízká frekvence výskytu.

6.1.9 DČ iniciační

Iniciační DČ se vyskytují na počátku repliky nebo celé interakce, kde slouží k navázání nebo udržení kontaktu s komunikačním partnerem a vytvářejí prostor pro formulování diskursu. Jsou blízko výplním pauz, jež ovšem mohou stát kdekoli ve výpovědi a jejich funkci mohou zastávat téměř všechny DČ zde analyzované. Iniciační, jak již napovídá jejich název, stojí výhradně na počátku výpovědi a mohou se jimi stát jen některé DČ.

Pro Risso jsou součástí tzv. „přípravných aktů“, neboli produktem strategií, jejichž cílem je oddálit odpověď²⁰². Informativní hodnota takových „předmluv“ je malá, převažuje u nich funkce fatická. Jejich úkolem je posluchači naznačit, že mluvčí hodlá odpovědět, ale ještě neví, co odpoví²⁰³. Teprve se rozmýšlí a potřebuje získat čas. Výskyt iniciačních DČ podporují především otázky doplňovací²⁰⁴, které vyžadují rozvitější odpověď než ano-ne. Některé DČ nesou zároveň emotivní náboj (*eh pá, ah, olha*) - vyjadřují emotivní reakci mluvčího na otázku²⁰⁵ a jsou tak blízké citoslovcím (některé slovníky je dokonce jako citoslovce uvádějí).

V tabulce 12 jsou uvedeny iniciační DČ nalezené v korpusu. Jejich základové jednotky jsou velmi rozmanité: adverbia (*bem, ora (bem), pois, então*), adjektiva (*bom, pronto*), slovesa (*olha*), substantiva (*eh pá*), spojky (*portanto*) a nelexikální výrazy (*ah*).

²⁰² Cf. Risso, Op. cit., s. 470-471.

²⁰³ Cf. Ibid., s. 471.

²⁰⁴ Cf. Ibid., s. 476

²⁰⁵ Cf. Ibid., s. 474.

Diskursová částice	Příklad
olha	(174) A: e... costumás surfar onde? B: eh, olha , eh, São Pedro de Estoril, Carcavelos, eh... eh, Costa da Caparica, foi aí que eu aprendi. (<i>Última Ceia</i>)
eh/oh pá	(175) oh pá , eu, eu... é assim, eu fiz sempre natação e comecei a fazer surf para aí com 15 anos. (<i>Última Ceia</i>)

Tabulka 12-a.

Potíže mluvčího s formulováním začátku dokládá v př. (175) také zdvojené *eu* a bezobsažná formulace *é assim*, která naznačuje, že se mluvčí ještě chystá něco říci.

bom	(176) A: sou casado, mas estou separado da minha mulher há doze anos. pergunto: que passos hei-de dar para ela não ter nada a ver comigo nem eu com ela? B: bom , a respunta, a resposta é... óbvia embora careça de algumas explicações. (PF-PT)
bem	(177) A: Eh, se não fosse eh futebolista, o que é que gostaria de ter sido? B: eu? bem eu... eu gostaria de t[...] tar ligado sempre ao desporto, não é? (<i>Agora é que é</i>)
ora (bem)	(178) B: ora bem , ainda há pouco tempo, ainda há pouco tempo, tivemos uma... uma... enfim uma discussão a nível da própria Europa, da Europa, por causa de... da questão dos anos que eh que se deveriam respeitar depois... (<i>A de autor</i>)
pronto	(179) A: como é que, que os teus, que as tua[...], os teus laços de camaradagem se vão desenvolver com um tipo que é completamente analfabeto? qual é a capacidade de diálogo que vocês têm? B: oh, prontos , bem, se vamos falar de cultura, claro que não é a mesma, não é, mas... os diálogos... (PF-PT)
portanto	(počátek rozhovoru) (180) portanto , pertences a um... grupo de futebol, tens os treinos mais ou menos diários, é? (PF-PT)
pois	(181) A: oh pá, pois , é assim, os „Cebola mol“, o que eu costumo dizer é que o... os „Cebola mol“ é... é... (<i>Última Ceia</i>)

então	(182) Então aonde é que vamos amanhã? (<i>Português sem fronteiras I</i> , s. 74)
ah	(183) A: o que é que tem no resto da fazenda? B: ah , o resto da fazenda. no resto da fazenda você tem, perto da piscina, você tem uma outra casa bem grande, que era a fazenda antiga. (PF-BR)

Tabulka 12-b.

Pokud se *então* vyskytuje na začátku konverzace, otevírá komunikační kanál a v porovnání se sekvenčním *então* u něj stoupá podíl interakční složky.

V př. (183) je důkazem hezitace kromě DČ také dvakrát zopakovaná otázka, která tvoří součást „předmluvy“.

6.1.10 Výplně pauz

Výplně pauz představují typické vycpávkové výrazy. Jsou projevem hezitace, při níž dojde k přerušení linearity diskursu a mluvčí pouze získává čas na rozmyšlenou, aniž by ztratil spojení s posluchačem a přišel o slovo a tím i o možnost předat důležité informace. Téměř všechny zmíněné výrazy se k tomuto užití propůjčují, proto uvedu příklady pouze u výrazů, u nichž jiné funkce nebyly zjištěny.

Diskursová částice	Příklad
eh/ah	(184) qual é assim a próxima, o próximo objetivo depois de ser eh eh o concur[..] eh há um concurso a nível europeu, calculo? (<i>Lado B</i>)

Tabulka 13.

Nejčastěji jako výplně pauz slouží hezitační zvuky [ɛ], [ɐ], které samy o sobě žádný lexikální význam nemají, ale jejich funkce je jasně vymezená a nelze ji zaměnit. Hezitační zvuky se v jednotlivých jazycích liší a vzhledem k tomu, že při výuce cizích jazyků se této problematice studenti nevěnují, lze podle nich odhalit původ nerodilého mluvčího, který jinak jazyk ovládá velmi dobře.

6.2 Korelace forma - funkce

Tabulka 14 ukazuje celkový přehled funkcí jednotlivých forem. Funkci výplně pauz mohou plnit téměř všechny analyzované DČ, s výjimkou DČ specializovaných na zpětnou vazbu (*é, sim, sei, claro*) a syntakticky zapojených hraničních slovesných výrazů (*sabes que, digamos que*).

FUNKCE FORMA	kontrolní	zpětná vazba	sekvencí	interpunkční	reformulační	vágní výrazy	explicitní hezitace	výzvoová	iniciační	výplň pauz
não é?	×			×						×
sabe(s)?	×			×						×
entende(u)?	×			×						×
certo?	×	×		×						×
está certo?	×			×						×
tá bem/bom?	×			×						×
hem?	×			×						×
percebe(s)?	×			×						×
tá?	×			×						×
viu?	×			×						×
compreende(s)?	×			×						×
hum		×								×
ham		×								×
pois		×							×	×
pois é		×								×
é		×								
sim		×								
ah		×							×	×
sei		×								
claro		×								
então			×						×	×
ai			×							×
portanto			×		×				×	×
olha/e			×					×	×	×
sabe(s) que			×							
por exemplo			×							×
agora			×							×
já agora			×							×
depois			×							×
bom			×		×				×	×
bem			×		×				×	×
enfim			×		×					×

FUNKCE FORMA	kontrolní	zpětná vazba	sekvenční	interpunkční	reformulační	vágní výrazy	explicitní hezitace	výzvolá	iniciační	výplň pauz
aliás			×		×					×
ora (bem)			×						×	×
digamos			×							×
digamos que			×							
vamos dizer			×							×
pronto				×	×				×	×
pá				×						×
eh pá								×	×	×
cara				×						×
meu				×						×
quer(o) dizer					×					×
ou seja					×					×
ou melhor					×					×
isto é					×					×
assim					×					×
tal						×				×
não sei (mais o) quê						×				×
essas coisas (todas)						×				×
aquela(s) coisa(s) (todas)						×				×
tudo (mais/que é)						×				×
etc. etc.						×				×
tudo isso/isso tudo						×				×
aquilo tudo/ tudo aquilo						×				×
(eu) não sei							×		×	×
sei lá							×		×	×
que mais							×			×
vê/veja lá								×		×
ouve lá								×		×
repara/e								×		×
eh/ah										×

Tabulka 14.

Tabulka 15 přehledně zobrazuje distribuci funkcí v závislosti na původu DČ. Výplň pauz se mohou stát DČ jakéhokoli původu. Naopak explicitně-hezitacími mohou být jen DČ smíšené. Vágní výrazy se rekrutují pouze z řad smíšených a zájmenných výrazů. Výzvolá funkce je vyhrazena pro výrazy slovesné, substantivní a smíšené.

Nejméně formálně vyhraněné jsou, kromě výplň pauz, iniciační (vše kromě smíšených a zájmenných výrazů) a interpunkční (vše kromě adverbálních a spojkových výrazů) částice.

Smíšené DČ mohou plnit veškeré funkce s výjimkou iniciační. Slovesné DČ nefigurují jen jako vágní výrazy a explicitní hezitace. Adverbální a spojkové DČ se specializují na funkce s vyšším podílem sekvenční části²⁰⁶. Nelexikální výrazy si naopak vybírají spíše funkce s větším podílem interakční složky.

Nejméně funkčně rozmanité jsou zájmenné (interpunkční DČ, vágní výrazy, výplně pauz), spojkové (sekvenční, reformulační, iniciační DČ, výplně pauz) a substantivní (interpunkční, výzvolové a iniciační DČ, výplně pauz) výrazy.

funkce forma	kontrolní	zpětná vazba	sekvenční	interpunkční	reformulační	vágní výrazy	explicitní hezitace	výzvolová	iniciační	výplň pauz
SMÍŠ	×	×	×	×	×	×	×	×		×
V	×	×	×	×	×			×	×	×
ADV		×	×		×				×	×
PRON				×		×				×
CONJ			×		×				×	×
ADJ	×	×	×	×	×				×	×
NLEX	×	×		×					×	×
SUB				×				×	×	×

Tabulka 15.

²⁰⁶ Adverbií ve funkci zpětné vazby bylo malé množství v porovnání s ostatními funkcemi.

7 SYNTAKTICKÉ ASPEKTY

Tak jako se mění morfologické a sémantické vlastnosti základové jednotky při přechodu do třídy DČ, mění se i její vlastnosti syntaktické.

Pro prototypické DČ platí:

- nejsou větnými členy (stojí mimo syntaktickou strukturu věty)
- neplní syntaktické funkce svých základových jednotek (v př. (185) je *olha* přísudkem, ve (186) nikoliv)

(185) em Portugal, recorrendo ao centro de saúde, o médico, ainda o doente está a entrar, **olha** para a ficha do doente, já está a escrever, a passar a receita, sem sequer auscultar o doente. (PF-PT)

(186) **olha**, eh, numa equipa de futebol, eh, tu muitas vezes encontras ali jogadores que são... praticamente analfabetos, não é? (PF-PT)

- nemohou být rozvité dalšími větnými členy (např. slovesa ztrácejí svá doplnění – srov. (185) a (186): v př. (185) je *olha* rozvito *para a ficha do doente*, zatímco v př. (186) stojí samostatně) ani samy jiné větné členy rozvíjet
- jejich syntaktická nezávislost je ještě akcentována tendencí tvořit samostatné prozodické jednotky
- u víceslovných DČ dojde k zafixování vzájemné pozice jednotlivých členů (*sei lá, pois é*)

Vzhledem k tomu, že každá DČ v sobě nese určitý podíl interakční funkce, jsou tyto výrazy typické pro mluvený jazyk, jehož syntaktická stavba je poměrně odlišná od psané normy, která je obvykle považována za „správnou“.

Pokud jde o mluvené projevy, ukazuje se v daleko větší míře, než se původně očekávalo, že tvrzení o tom, že si významy sdělujeme formou větné a souvětné výpovědi, pro primárně mluvený projev platí jen ve velmi omezené míře. Užíváme v něm

především výpovědi nevětných, v nichž mají značnou frekvenci modifikované syntaktické konstrukce.²⁰⁷

Důvodem je skutečnost, že:

(a) Výpovědi jsou zakotvené v určité komunikační situaci. Není tedy třeba vše říkat, protože na základě situace si oba účastníci komunikace mohou řadu věcí domyslet²⁰⁸.

(b) V mluvených projevech máme k dispozici širší škálu výrazových prostředků, jimiž se jazykové prostředky dají nahradit, a které lze vzájemně kombinovat: prozodické prostředky (např. intonace, větný přízvuk, tempo, pauzy, prodlužování slabik), gesta a výraz tváře²⁰⁹.

(c) Ve spontánních dialozích bývají modifikace modelových vět ještě výraznější, protože oba komunikační partneři mají možnost se k tématu vyjádřit, libovolně od něj odbočovat a navzájem se přerušovat. Na rozvoji tématu se podílejí společně a tvoří tak strukturu textu dohromady.

7.1 Větné členy vs. vsuvky

Dle tradičních gramatik bychom DČ zařadili mezi vsuvky (parenteze²¹⁰). Jsou do věty jen vloženy a nemají žádné vazby na ostatní větné členy, tedy ani ony samy větnými členy nejsou. Syntaktická nezávislost představuje jeden z pěti centrálních rysů, jejichž (ne)přítomnost rozhoduje o stupni prototypičnosti DČ. Proto DČ, které vykazují syntaktické začlenění do věty, jsou vyloučeny na okraj třídy, tedy mezi hraniční výrazy.

7.1.1 Slovesné výrazy

U DČ slovesného původu (*sabe(s) que, digamos que*) může následně dojít i k funkčnímu posunu, jako v př. (187) a (188), kde obě DČ vystupují jako řídící výraz vedlejší věty předmětné.

²⁰⁷ Machová, S., Švehlová, M. *Sémantika & pragmatika jako lingvistické disciplíny*. Praha: PedF UK, 1996, s. 46.

²⁰⁸ Cf. Grepl, Karlík, Op. cit., s. 389.

²⁰⁹ Cf. Ibid., s. 384.

²¹⁰ Ibid., s. 401.

(187) A: e o pessoal mete-se contigo?

B: mete, mete-se, mete, dent[...] da, **sabes que** o pessoal do surf é muito maluco... é muito distraído, não ligam a nada, não sabem [...] e então às vezes há uns de dentro da água, que é tipo, fora aqueles que eu conheço, não é?, mas há uns dentro da água que é tipo „ah, tu não és aquele cromo das piadas, hehehe, conta lá aí uma cena, hem!“ (*Última Ceia*)

Sabe(s)-prototypická DČ má kontrolní funkci a může se objevit také jako interpunkční nebo výplň pauz, zatímco *sabe(s) que* má sekvenční charakter – uvádí vsuvku (charakteristika surfařů) do hlavního tématu (jak probíhá surfování známé osobnosti), po níž se mluvčí opět k původnímu tématu vrátí.

(188) **digamos que** aquilo era, foi uma situação que passou de pais para filhos (PF-PT)

Digamos může fungovat jako výplň pauz i jako sekvenční DČ (zajišťuje rozvíjení tématu). U *digamos que* již funkční rozpětí není tak velké. Mluvčí jím signalizuje, že následující informace jsou jeho předpoklady (sekvenční funkce) a prostřednictvím první osoby plurálu přenáší část své odpovědnosti za případné nepravdy na posluchače.

7.1.2 Vágní DČ

Vágní DČ, které doprovází spojka *e*, mohou být do syntagmatické struktury věty začleněny.

(189) tu és católica e praticante **e essas coisas todas?** (*Última Ceia*)

V př. (189) je *e essas coisas todas* souřadně spojeno s *católica* a *praticante* a dohromady tvoří několikanásobné predikativum jmenného přísudku se sponou *és*. Spojení je navíc sémanticky transparentní, má větší rozsah a lze měnit pořadí jeho členů. Proto patří mezi hraniční výrazy.

7.1.3 Syntakticky nezávislé výrazy

U ostatních, tj. syntakticky nezávislých DČ, nastal vždy jeden z těchto případů:

A) DČ je vsunuta dovnitř formálně i obsahově souvislé věty nebo souvětí (př. (190)).

(190) veio um pedido da da administração da RTP, **não é**, para que o... o camelo
pudesse vir para participar no vídeo com os Sheiks (*A de autor*)

Po DČ má věta/souvětí stejný „směr“ jako předtím. Pokračuje, jako by do ní nic vloženo nebylo. Přítomnost DČ její průběh nijak nenarušuje. Někdy může dojít k malé úpravě - např. odstranění slova, které do nově formulovaného pokračování již nezapadá (př. (191)), nebo naopak mluvčí část věty zopakuje, aby zdůraznil návaznost částí před a po DČ (př. (200)).

(191) não me atrevo sequer a dizer que fiz, **sei lá**, que estes versos são meus também
um bocado (*A de autor*)

DČ mají v syntaktickém řetězci v podstatě libovolné postavení. Vzhledem k tomu, že nejsou ve větě nijak vázány, nemají pevně stanovenou pozici a mohou se vyskytnout uvnitř i vně syntagmat. Pokud je vynecháme, propoziční obsah či gramatická správnost věty nijak neutrpí, ale přijdeme o pragmatickou informaci v nich obsaženou. DČ mohou signalizovat např. potíže s formulováním věty, mohou poukazovat na to, že mluvčí dané téma neovládá, nebo se jejich prostřednictvím ve výpovědi zrcadlí jeho momentální psychický stav (např. nervozita či nesoustředěnost).

Nejčastěji se DČ vyskytovaly v těchto pozicích:

- mezi podmětem a přísudkem
(192) eu, **por exemplo**, gostei muito de Paris por ver muitos portugueses (PF-PT)
- mezi přísudkem a jeho doplněními (přímý a nepřímý předmět, příslovečné určení)
(193) talvez eu pudesse até descobrir, **não é**, algum problema (PF-BR)
(194) o homem hoje está muito mais aberto já, **enfim**, a certas mudanças (PF-PT)
(195) quando fazia-se aquelas máscaras, **eh**, **pronto**, em casa (PF-PT)
- uvnitř složeného slovesného a jmenného (mezi sponovým slovesem a predikativem) přísudku
(196) ele pode, **ah**, receber um telefonema (PF-BR)

- (197) meus tios ficaram assim meio curiosos (PF-BR)
- uvnitř nominálního syntagmatu (na jehož syntaktické funkci nezáleží)
 - a) mezi determinantem a substantivem

(198) tivemos uma... uma... **enfim** uma discussão a nível da própria Europa (*A de autor*)
 - b) mezi substantivem a jeho přívlastkem vyjádřeným adjektivem, prepozicionálním syntagmatem či vztaznou větou

(199) já que está a preparar também o lançamento dum DVD, **aliás** duplo (*A de autor*)

(200) depois tem os direitos, por exemplo, direito de montar uma fábrica, direito de, **ah, é, assim, sabe?**, direito que envolve mais responsabilidade (PF-BR)

(201) um sketch que **pá**, que é dos sketches mais célebres (*Última Ceia*)
 - po iniciálním (předsunutém) příslovečném určení

(202) já nessa altura **eh eh** nós tínhamos assim um entendimento (*A de autor*)
 - uvnitř několikanásobného větného členu

(203) o isolamento e o anonimato, **não é**, a, a individualização, eh, acho que é uma maneira muito inteligente de, eh, de acabar um bocado com lutas colectivas (PF-PT)
 - mezi dvěma syndeticky spojenými větami
 - a) před spojkou

(204) Acho que vou ganhar aquilo, **pá**, e vou ser o próximo primeiro ministro deste país. (*Gato Fedorento*)
 - b) po spojce

(205) acho que é um motivo de orgulho, mas **eh...** não cabe a mim dizer se tou ou não na história. (*Agora é que é*)

Pro hezitací DČ neexistuje omezení, mohou se objevit uvnitř kteréhokoli větného členu. Vyplněné pauzy se objevují právě v místech, kde pauzu nečekáme (uvnitř syntagmat), což je pro hezitace charakteristické. Tichých hezitacích pauz je ve srovnání

s vyplněnými mnohem méně, protože zvyšují pravděpodobnost, že mluvčí přijde o slovo. Nevyplněné pauzy, na rozdíl od vyplněných, slouží také jako prostředek členění textu. Existují i případy, kdy mohou mít vliv na sémantickou interpretaci výpovědi.

DČ zpětné vazby můžeme také považovat za vsuvky, jen je do diskursu mluvčího „vsouvá“ posluchač.

B) DČ nepřerušuje syntaktický řetězec jedné věty či souvětí, protože stojí mezi větami (resp. jejich částmi), které spolu formálně (příp. ani obsahově) nesouvisí.

(206) as falsificações lá fora são dum volume extraordinário, **não é**, aqui ainda estamos a dar os primeiros passos mas mesmo assim é preciso cuidado, **não é** (PF-PT)

Často doprovázejí **anakolut**, který je pro mluvené projevy velmi typický – DČ zde vytváří jakýsi přechod, který obě konstrukce odděluje.

(207) eu acho que, **veja**, eu estava vendo um, um artigo sobre as múltiplas delegacias que existem actualmente (PF-BR)

V př. (207) *veja* značí přechod od jedné konstrukce (*eu acho que*) ke druhé (*eu estava vendo...*). Mluvčí větu nějak začne (*eu acho que*), poté svá slova přehodnotí a rozhodne se vše formulovat jinak. *Veja* mu dává čas, aby si novou větu připravil a mohl v novém směru pokračovat.

(208) e esse treino, **portanto** há uma parte que é mesmo igual para todos, então, não é? (PF-PT)

V př. (207) se syntaktická (formální) diskontinuita věty vyskytuje současně s diskontinuitou myšlenkovou (obsahovou). V př. (208) ovšem myšlenková kontinuita zůstává zachována (před i po DČ se hovoří o stejné věci). Mluvčí téma (*esse treino*) předsunul před vlastní větu s cílem jej zdůraznit. Teprve poté formuluje rematickou složku výpovědi (*há uma parte igual para todos*).

V některých případech je však věta složená z útržků a její struktura je do té míry roztržštěná, že o poloze DČ v rámci syntaktického řetězce vůbec nelze rozhodnout.

V takových případech se obvykle setkáváme s nesourodou směsí kumulovaných hezitací, započatých a vzápětí opuštěných konstrukcí, opakovaných slov nebo jejich útržků a pauz.

(209) ver a questão de prá[...], de, do, d[...], **assim, ah, ah**, o quanto dete[...] (PF-BR)

8 VYCPÁVKOVÉ VÝRAZY V MLUVENÉM A PSANÉM PROJEVU

Mezi mluveným a psaným jazykem existuje mnoho rozdílů, které se odvíjejí od základních podmínek obou typů komunikace. Ústní komunikace předpokládá přítomnost všech jejích účastníků, což umožňuje užití celé škály jazykových i mimojazykových prostředků: suprasegmentální prostředky (intonace, umístování přízvuku, dloužení slabik, variace síly hlasu, pauzy, tempo promluvy aj.), pohyby, gesta a mimika. V psaném projevu lze tyto prostředky částečně nahradit graficky: interpunkčními znaménky, typem písma (velká písmena v místech emfatického kladení přízvuku, znásobení hlásek v místech dloužení apod.), propracovanější syntaktickou stavbou diskursu. Grafické prostředky však nejsou jednoznačné²¹¹ a nedokáží vyjádřit jemné nuance, protože jejich kombinací zdaleka není tolik jako kombinací hlasových prostředků s gesty a mimikou.

Výsledný produkt formulačních aktivit (přeměny hloubkové struktury diskursu v povrchovou), tedy psaný či mluvený text, jsou velmi odlišné. Proces vzniku obou je však shodný.

Při vytváření textu – ať psaného či mluveného – autor váhá, opravuje se, vrací se zpět, vysloví nějakou myšlenku dříve [než se jí rozsáhleji věnuje], mění pořadí řečeného, opakuje, lituje užití nějakého slova a vydá se hledat jiné přesnější, doplňuje se, započatou konstrukci přeruší, aby ji znovu začal jinak.²¹²

Rozdíl tkví v tom, že u psaného projevu adresát nemá přístup ke konceptu a dostává teprve definitivní verzi textu. Fáze plánování a realizace probíhají postupně. Naopak v mluveném projevu probíhají zároveň, a tudíž je v něm zobrazena celá formulační práce mluvčího. Diskurs je sám sobě konceptem, je v něm tedy vidět veškeré

²¹¹ Cf. Grepl, Karlík, Op. cit., s. 387.

²¹² „No momento da construção do texto – seja ele escrito ou falado – o autor hesita, corrige-se, volta atrás, antecipa uma idéia, troca a ordem do que foi dito, repete-se, arrepende-se da escolha de uma palavra e sai em busca de outra mais específica, complementa-se, interrompe uma estrutura para recomençar de outra forma.“ Pará, Uma língua, duas modalidades: o texto oral e o escrito. Revista Eletrônica do Instituto de Humanidades, Vol II, No VII, 2003. [online].

Dostupné z: <<http://publicacoes.unigranrio.edu.br/index.php/reihm/article/viewFile/428/420>>

váhání a „škrtání“²¹³. DČ (především ty s větším podílem hezitace) jsou jedním z průvodních jevů potíží s přeměnou informací v jazykovou strukturu²¹⁴.

Často se setkáváme s názorem, že struktura mluveného jazyka je nedokonalá, repetitivní, obsahuje spoustu zbytečných slov apod. Nicméně lingvistické výzkumy ukázaly, že je „dokonale uzpůsobena současně vyjádřit (a) propoziční obsah (tj. jazykovou informaci) a (b) stav mluvčího, klíč k interpretaci diskursu a vztah mluvčího a posluchače (tj. afektivní informaci)“²¹⁵.

Mluvený jazyk je uzpůsoben k vnímání pouze sluchem. Proto má specifickou strukturu, odlišnou od jazyka psaného, u nějž se předpokládá, že bude vnímán zrakem. Proto nám při čtení text primárně určený k poslechu (např. spontánní konverzace) připadá „divný“, těžce srozumitelný, repetitivní a máme potíže se v něm orientovat. Při poslechu nám však takový text nebude činit žádné obtíže. A stejně to platí i naopak. Poslech psaného textu (např. právních předpisů) bez možnosti sledovat zároveň jeho tištěnou podobu pro nás bude velmi namáhavý. Při čtení totiž máme možnost se k nepochopeným pasážím znovu vracet a opakovaně je číst. Proto je hustota informací v psaném textu mnohem větší než v mluveném. Při běžné konverzaci, kdy mluvčího pouze posloucháme, je třeba nosné informace „rozředit“, čili proložit slovy s nižší informativní hodnotou (např. kontaktovémi výrazy), protože v mluveném projevu se nemůžeme vracet zpět a znovu si vše „přečíst“. Musí tedy obsahovat více „hluchého“ prostoru, aby předávané informace (tj. to podstatné) posluchač stihl zpracovat.

DČ představují „místa odpočinku“ pro oba účastníky konverzace. Mluvčí si zatím může promyslet, jak větu zformuluje a posluchač získá dostatek času na to, aby si uvědomil obsah sdělení. Campbell dokazuje, že právě na vycpávkových výrazech se projevují jemné prozodické a témbrové změny, což znamená, že právě ony jsou nositeli afektivní informace²¹⁶.

²¹³ Ibid.

²¹⁴ Cf. Silva, Op. cit., s. 305.

²¹⁵ „ideally suited to the simultaneous expression of (a) propositional content (i.e., linguistic information) and (b) speaker-state, discourse management cues and speaker-listener relationships (i.e., affective information)“. Campbell, On the structure of spoken language. In *Proc. Speech Prosody*. Dresden, 2006. [online].

²¹⁶ Cf. Ibid.

Všichni, kdo vycpávkové výrazy zkoumali²¹⁷, došli k závěru, že v běžné mluvené řeči jsou daleko častější než v psané. Vyplývá to ze skutečnosti, že všechny DČ mají alespoň nějaký podíl interakční funkce a předpokládají přítomnost komunikačních partnerů v okamžiku vzniku textu. V psané komunikaci interakční složka chybí a přítomna být ani nemůže, protože produkce a percepce diskursu neprobíhají současně. Tomu jsem také přizpůsobila skladbu svého korpusu. Dominují v něm mluvené texty (psané tvoří pouhých 4%).

Všechny výskyty DČ v psaných textech pocházejí z dialogických pasáží (dialogy v učebnici, v beletrii). Pokud se v mluveném projevu mluvčí uchyluje k užití DČ, není to jeho záměrem, ale jde spíše o důsledek současně probíhajících formulačních procesů. V psaném projevu jsou fáze planifikace a realizace oddělené, a proto je užití DČ záměrné. V učebnicích je motivováno snahou přiblížit text co nejvíce skutečnému užívání jazyka (proto autoři volí nejprve formu dialogu a teprve pokročilejším žákům předkládají složitější psané texty) a připravit tak studenty ke každodenní běžné komunikaci. V beletrii plní DČ především estetickou funkci. Jde o stylistický prostředek odrážející autorův záměr text oživit, dodat mu neformální, hovorový ráz, umocnit jeho expresivitu a výstižněji charakterizovat postavy.

V písemné podobě najdeme především DČ, jejichž frekvence je v jazyce nejvyšší, protože právě ony jsou typickými zástupci mluveného projevu a nejlépe navodí požadovaný efekt.

Psaný jazyk má bohatší a propracovanější syntax než mluvený. DČ v něm obsažené tuto tendenci kopírují (pokud autorovi nejde o napodobení mluvené řeči). Psaný jazyk užívá DČ delší a syntakticky propracovanější, takže spíše než prototypické DČ v těchto textech figurují hraniční výrazy, které s DČ sblížuje obdobná funkce, ale jejich vřazení do této třídy je diskutabilní (např. *como se sabe* v př. (210)).

- (210) Assim sendo, penso que esta classificação de *bordão* se reportará, mesmo já naqueles que mais cedo a referem, a „utensílios discursivos“, estreitamente ligados à fala ou à narrativa oral, sem um comportamento sintacticamente característico e tipificável, mas de qualquer modo e sempre, de utilização

²¹⁷ přinejmenším lingvisté, s jejichž pracemi jsem měla možnost se při psaní své práce seznámit (viz bibliografie)

reprovável, por incorrerem no „vício da repetição“, ainda hoje objecto de rejeição, **como se sabe**.

(Marques, O bordão na oralidade espontânea: História da designação, marcas de uso e conotações, s. 477)

Pokud zároveň v jazyce existují DČ a její základový výraz jako homonyma, psaný jazyk obvykle dává přednost původnímu užití a mluvený naopak užití novému (jako DČ)²¹⁸. Např. v psaných textech je daleko frekventovanější *agora* jako příslovce času (viz př. (20)), zatímco v mluvených se setkáváme také s užitím *agora* jako DČ (viz př. (18)). Pokud homonyma neexistují (např. *rapaz – pá*), v psaném jazyce se tvar DČ objeví jen v případě, že je záměrem autora napodobit mluvenou řeč.

Reformulační *ou seja, ou melhor, isto é* jsou typičtější pro psané projevy, v nichž uvádějí parafráze fungující jako vysvětlení. V mluveném projevu signalizují spíše opravy a zpřesnění řečeného.

²¹⁸ Cf. Risso, Op. cit., s. 449.

9 ZÁVĚR

Přístup zvolený v této práci vychází z brazilské textově-interakční gramatiky, která na text nahlíží ze sociokomunikační perspektivy. Toto pojetí bere v úvahu nejen kognitivně-informační stránku textu, ale také se zajímá o jeho stránku interakční (tj. jakým způsobem jej mluvčí vytváří a jak se v něm projevuje)²¹⁹. Třídu DČ vidí jako kontinuální množinu prvků, která má prototypické jádro, v němž leží její nejtypičtější zástupci (tj. krátké, frekventované, vysoce pragmatikalizované a automatické, sémanticky vyprázdněné vsuvky podílející se různou měrou na strukturování projevu i interakce). Se zvětšující se vzdáleností od jádra klesá prototypičnost DČ.

Cílem práce bylo morfologicky, syntakticky a sémanticko-pragmaticky popsat lingvisticky obtížně uchopitelná vycpávková slova a spojení v portugalštině. K tomuto účelu jsem sestavila korpus z portugalských i brazilských převážně mluvených textů různých žánrů, čítající přes 3000 výskytů těchto výrazů. Na něm se zakládají všechna tvrzení počínaje kapitolou 5.

Zaměřila jsem se na kvalitativní analýzu výskytů. Kvantitativní analýzu jsem provedla pouze v kapitole věnované morfologickým charakteristikám. V sémanticko-pragmatické části ani provedení kvantitativní analýzy nebylo možné, vzhledem ke skutečnosti, že se jednotlivé funkce DČ navzájem prostupují a v mnoha případech je tak znemožněno rozhodnout, která z nich je v daném kontextu dominantní. Výsledky by tak byly zkreslené a o ničem nevypovídaly.

Tato práce mapuje portugalštinu jako celek. Brazilskou a evropskou variantu jsem rozlišovala pouze v případě, kdy se užití DČ v těchto variantách významně lišilo (výraz v jedné z nich zastoupen není apod.).

Podotýkám, že výsledky zejména kvantitativních analýz nemají, a vzhledem k rozsahu a povaze korpusu ani nemohou mít, absolutní platnost, jen ukazují určité tendence. Cílem práce nebylo vytvořit definitivní seznam vycpávkových výrazů. Neumožňuje to ani rozsah použitého korpusu, ani sama povaha třídy DČ, která je ze synchronního hlediska otevřená, tj. nemá ostré hranice a neustále se může obohacovat o

²¹⁹ Cf. Risso et alii, Op. cit., s. 425.

nové prvky, neboť proces gramatikalizace-pragmatikalizace je nadále produktivní. Vytvořit seznam veškerých DČ v jazyce je tedy v podstatě nespílitelný úkol. Výrazy se liší v závislosti na regionu, věkových, sociálních a profesních skupinách. Řada slov a spojení je také „módní“ záležitostí a jejich existence je, z hlediska lingvistických výzkumů, omezena na velmi krátké časové období. Zajímavé by jistě bylo i sociolingvistické zpracování problematiky, které zde kvůli povaze korpusu nebylo proveditelné (o mluvčích v televizních pořadech a psaných textech nelze získat potřebné údaje).

Detailnější zkoumání vycpávkových výrazů ukázalo, že ne vždy a za všech okolností musí jít o nadbytečná slova signalizující neschopnost mluvčího souvisle se vyjadřovat. Jde o přirozený důsledek skutečnosti, že v mluveném diskursu probíhá fáze plánování (tj. přemýšlení o obsahu) a realizace (tj. jazykové ztvárnění obsahu a jeho fonetická realizace) současně. DČ mohou být projevem vědomého plánování struktury diskursu a snahy tuto strukturu objasnit také posluchači. Těžiště jejich funkcí spočívá v oblasti interakční. Jejich užití sice způsobuje přerušení toku informací, ale zajišťuje kontinuitu v rovině interakce a umožňuje tak budoucí přenos dalších sdělení.

10 Bordões linguísticos em português (resumo)

O presente trabalho trata dos bordões linguísticos (marcadores discursivos) em português e baseia-se em estudos feitos no âmbito da Gramática textual-interativa que adopta uma concepção de texto „firmada na perspectiva sociocomunicativa, que aponta não só para os aspectos cognitivo-informativos contidos no produto linguístico e nas partes de sua estrutura, mas também para a compreensão desse produto como algo que congrega e sinaliza os interlocutores, o processo de produção e interação“²²⁰.

A classe dos marcadores discursivos é concebida prototipicamente, isto é, como um conjunto de elementos dispostos em círculo em volta do núcleo prototípico. Os marcadores discursivos prototípicos são altamente recorrentes, de extensão reduzida, exteriores ao conteúdo proposicional, pouco transparentes do ponto de vista semântico, invariáveis do ponto de vista morfológico, sintacticamente independentes, prosodicamente demarcados, comunicativamente não-autónomos e funcionam como sequenciadores de tópico ou orientadores da interacção. A sua origem é diversa: substantivos, adjectivos, pronomes, verbos, advérbios, conjunções, interjeições e elementos não lexicais, formações mistas.

O objectivo deste trabalho é descrever os marcadores discursivos do ponto de vista morfológico, sintáctico e semântico-pragmático e comparar o seu uso nos textos falados e escritos. Para esse fim, foi constituído um corpus de mais de 3000 ocorrências provenientes sobretudo de textos falados brasileiros e portugueses. Privilegiei a análise qualitativa das ocorrências à análise quantitativa. Porém, a parte dedicada aos aspectos morfológicos contém também uma análise quantitativa.

Na primeira parte da presente tese de mestrado (capítulos 2-4), foi abordada a questão histórica e as diferentes abordagens do estudo dos marcadores. Foram traçadas as suas principais características morfológicas, sintácticas, semânticas e pragmáticas, e, assim, foi formulada também a sua definição. O número de trabalhos dedicados a esta problemática é impressionante, porém, os linguistas estão longe de chegar a um consenso.

²²⁰ Risso et alii, Op. cit., p. 425.

O capítulo 3 foi dedicado aos processos de gramaticalização e pragmaticalização, ambos de importância capital para o estudo dos marcadores discursivos. São dois processos de mudança linguística sucessivos, que têm carácter contínuo e cuja distinção se revela, por vezes, extremamente difícil, o que decorre do facto de as fronteiras entre as zonas lexical, gramatical e pragmática na língua serem indecisas. Entende-se por gramaticalização um processo “que leva itens lexicais e construções sintáticas a assumir funções referentes à organização interna do discurso ou a estratégias comunicativas”²²¹. Por outro lado, a discursivização “leva o item a assumir função de marcador discursivo, modalizando ou reorganizando a produção da fala, quando a sua linearidade é momentaneamente perdida, ou servindo para preencher o vazio causado por essa perda da linearidade”²²².

Nos capítulos seguintes, foram discutidas as questões morfológica (capítulo 5), semântico-pragmática (capítulo 6) e sintáctica (capítulo 7). Ao passar pelo processo de gramaticalização-pragmaticalização, as unidades linguísticas perdem as características morfológicas, sintáticas e semânticas das unidades de origem e passam a actuar no plano do discurso (em vez do plano da oração).

Do ponto de vista morfológico, os marcadores discursivos são invariáveis, isto é, não se sujeitam a qualquer tipo de flexão. Contudo, é possível observar algumas variações formais, por exemplo, no caso dos marcadores verbais (*olha-olhe*). Porém, estas variações „estão longe de se submeterem a paradigmas flexionais exaustivos”²²³. Atingidos pelo processo de erosão fonética, os marcadores são formas breves. Foram identificados oito tipos de constituição formal: marcadores verbais, adverbiais, conjuncionais, adjectivos, substantivos, pronominais, interjeicionais (não-lexicais), mistos. As fontes privilegiadas para a formação dos marcadores são verbos, advérbios e elementos mistos. No corpus utilizado aqui, os marcadores mais frequentes foram os adverbiais, não-lexicais, mistos e conjuncionais.

Os processos de gramaticalização-pragmaticalização afectam também o conteúdo semântico da unidade linguística. O conteúdo vai enfraquecendo até desaparecer. É um traço a mais que confirma o estatuto de automatismo linguístico do marcador.

²²¹ Cezario et alii, Op. cit., p. 24.

²²² Ibid., p. 24.

²²³ Risso et alii, Op. cit., p. 411.

No capítulo 6, foi abordada também a questão das funções. Existem duas macrofunções que se complementam: função sequenciadora (textual) e interaccional. A primeira diz respeito à organização interna do discurso, e, portanto, está ligada à estrutura informacional do texto. A segunda diz respeito à dimensão interpessoal da comunicação. Uma distinção mais pormenorizada dessas duas macrofunções torna-se bastante complicada, dado que as subfunções estão interligadas, se sobrepõem e dependem do contexto. A estrutura do campo das funções é semelhante à estrutura da classe dos marcadores. Foram estabelecidos dez grupos funcionais das unidades em análise: os marcadores de controlo, retroalimentadores, sequenciadores, pontuantes, reformuladores, injuntivos, iniciadores, vagos, hesitações explícitas e preenchedores de pausa. Além disso, todas as formas têm a função fática e algumas delas podem modalizar o discurso. Quase todas as formas sob análise podem ser usadas como preenchedores de pausa.

Do ponto de vista sintáctico, os marcadores discursivos „não possuem qualquer função sintáctica nem colaboram intrinsecamente na contrução de qualquer termo sintáctico“²²⁴. Eles próprios também não têm a possibilidade de serem expandidos. Têm carácter de parênteses. Por isso, podem aparecer em qualquer lugar dentro da cadeia sintáctica. Muitas vezes, intervêm na contrução dos sintagmas e acompanham um anacoluto.

O capítulo 8 foi dedicado às diferenças entre o texto falado e o texto escrito, em relação aos marcadores discursivos. A maioria das formas pertence ao discurso oral, por incorporar uma parte interaccional. Quando aparecem no texto escrito, é sempre intencional e trata-se de um recurso estilístico. A presença dos marcadores no texto falado justifica-se pela simultaneidade das fases de planeamento e realização do discurso. Além disso, eles também são portadores do „conteúdo afectivo“²²⁵ das mensagens e ajudam a perceber melhor o que o interlocutor nos está a transmitir.

Considero necessário acrescentar o facto de que o objectivo deste trabalho não foi estabelecer uma lista exaustiva dos bordões linguísticos em português, o que, aliás, nem seria possível. Por isso, os resultados obtidos neste estudo devem ser interpretados apenas como tendências principais.

²²⁴ Marques, Os bordões da língua falada e variação, p. 311.

²²⁵ „affective information“, Campbell, Op. cit.

11 Vycpávková slova a spojení v portugalštině (résumé)

Diplomová práce „Vycpávková slova a spojení v portugalštině“ popisuje tyto výrazy z hlediska morfologického, syntaktického a sémanticko-pragmatického. K tomuto účelu byl sestaven korpus z portugalských i brazilských, převážně mluvených textů různých žánrů, čítající přes 3000 výskytů. Přístup zvolený v této práci vychází z brazilské textově-interakční gramatiky, která na text nahlíží ze sociokomunikační perspektivy, tedy bere v úvahu nejen kognitivně-informační složku výpovědi, ale také složku interakční.

Tato práce mapuje portugalštinu jako celek. Mezi brazilskou a evropskou variantou je rozlišováno pouze v případech, kdy se objevují odchylky.

Práci lze rozdělit do dvou částí. V první části je pojednáno o historii vycpávkových výrazů (diskursových částic), různých přístupech k problematice, procesech gramatikalizace a pragmatikalizace a o prototypické koncepci třídy diskursových částic, jejichž obecná charakteristika je zde nastíněna.

Předmětem druhé části práce jsou detailnější rozbor morfologických, sémanticko-pragmatických a syntaktických aspektů diskursových částic. Jednotlivé kapitoly obsahují především kvalitativní analýzy. Kvantitativní analýzy byly provedeny jen v oddíle věnovaném morfologii. Na závěr je zařazena kapitola shrnující výskyt výrazů v mluveném a psaném projevu. Závěry vycházejí z výskytů diskursových částic v korpusu, jejich platnost tedy není absolutní, ale jen poukazují na určité tendence.

Užití vycpávkových výrazů v mluveném projevu je přirozeným důsledkem současně probíhajících fází plánování a realizace diskursu. Sice způsobuje přerušování toku informací, ale zajišťuje kontinuitu v rovině interakce a umožňuje tak budoucí přenos dalších sdělení.

12 Filler words and expressions in Portuguese (Abstract)

The aim of this study is to describe the morphological, syntactic, semantic and pragmatic aspects of the filler words and expressions (discourse markers) in Portuguese. For that purpose, a corpus of more than 3000 occurrences of these expressions was assembled. It is composed of Portuguese and Brazilian mostly spoken texts belonging to different genres. The approach taken in this work is based on textual-interactive grammar, whose vision of the text is based on the social-communicative perspective, i.e. it takes not only the cognitive-informational part of the utterances, but also their interactional part in consideration.

This study describes Portuguese as one language. The differences between the Brazilian and the European variety are taken in consideration only when it is necessary to treat them separately.

This work can be divided into two parts. History of the filler expressions, different approaches to this issue, processes of grammaticalization and pragmaticalization and prototypical conception of the class of discourse markers (whose brief characterization as well) are discussed in the first part.

A more detailed analysis of the morphological, syntactic, semantic and pragmatic aspects of the discourse markers are discussed in the second part. The chapters contain mostly qualitative analysis. Quantitative analysis were made only in the part concerning morphology. The penultimate chapter focuses some differences between spoken and written texts in view of the discourse markers. The conclusions that were made were based on the occurrences in the corpus, i.e. they should be considered as general tendencies.

The use of the filler expressions in the spoken language is a natural result of the simultaneous processes of discourse planning and realization. Although their use causes interruption of the information flow, it guarantees a continuous interaction and, therefore, it enables further transmissions of new messages.

BIBLIOGRAFIE

BARROS GARCÍA, Pedro. La clase de conversación y el empleo de los elementos conexivos. In *Actas I Congreso Nacional de ASELE*, Granada, 1990, s. 52-61.

BLOOMFIELD, L. *Language*, New York: Henry Holt, 1933, s. 178.

CAMPBELL, Nick. On the structure of spoken language. In *Proc. Speech Prosody*. Dresden, 2006. [online]. [cit. 2010-12-15].
Dostupné z: <<http://www.speech-data.jp/nick/pubs/campbell.pdf>>

CEZARIO, Maria Maura, MARTELOTTA, Mário Eduardo, VOTRE, Sebastião Josué. O paradigma da gramaticalização. In *Gramaticalização no português do Brasil: uma abordagem funcional*. Rio de Janeiro: Tempo Brasileiro, 1996, s. 24-40. [online].
Dostupné z:
<http://www.discursoegramatica.letras.ufrj.br/download/publicacao_livro_gramaticalizacao.pdf>

CHRISTL, Joachim. Una aproximación más al concepto de ‚marcador discursivo‘. In Drescher, M., Frank-Job, B., *Les marqueurs discursifs dans les langues romanes*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2006, s.233-255.

Ciberdúvidas da língua portuguesa. [online]. [cit. 2010-09-18].
Dostupné z: <<http://www.ciberduvidas.com/pergunta.php?id=5577>>

CUNHA, Celso, CINTRA, L.F.Lindley. *Nova Gramática do Português Contemporâneo*. Lisboa: Edições João Sá da Costa, 1989.

Dicionário da língua portuguesa. Porto: Porto Editora, 2004.

Dicionário da língua portuguesa contemporânea. Lisboa: Academia das Ciências de Lisboa; Editorial Verbo, 2001, 2 vols.

Dicionário terminológico. [online]. [cit. 2010-10-14].
Dostupné z: <<http://dt.dgicd.min-edu.pt/>>

DOSTIE, Gaétane. *Pragmaticalisation et marqueurs discursifs. Analyse sémantique et traitement lexicographique*. Bruxelles: De Boeck; Duculot, 2004.

DUQUE, Paulo Henrique. Teoria dos protótipos, categoria e sentido lexical. *Revista Philologus*, Ano 7, nº 21. Rio de Janeiro: CIFEFIL, 2001. [online]. [cit. 2010-11-01].
Dostupné z: <[http://www.filologia.org.br/revista/artigo/7\(21\)13.htm](http://www.filologia.org.br/revista/artigo/7(21)13.htm)>

Folha de São Paulo, 19-01-1994.

FONSECA, Joaquim. *Estudos de Sintaxe-Semântica e Pragmática do Português*. Porto: Porto Editora, 1993.

FREITAG, Raquel Meister Ko. Marcadores discursivos não são vícios de linguagem!. *Interdisciplinar, revista de estudos de língua e literatura*, 2007, v. 4, n. 4, s. 22-43. [online]. [cit. 2010-06-23].

Dostupné z:

<http://www.posgrap.ufs.br/periodicos/interdisciplinar/revistas/ARQ_INTER_4/INTER4_Pg_22_43.pdf; cit. 2010-02-26>

GREPL, Miroslav, KARLÍK, Petr. *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia, 1998.

GUERRA, Alessandra Regina. *Funções textual-interativas dos marcadores discursivos*. São Paulo: UNESP, 2007.

KARLÍK, Petr, NEKULA, Marek, PLESKALOVÁ, Jana (editoři). *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2002.

LAPA, Manuel Rodrigues. *Estilística da língua portuguesa*. Coimbra: Coimbra Editora, 1979.

MACHOVÁ, Svatava, ŠVEHLOVÁ, Milena. *Sémantika & pragmatika jako lingvistické disciplíny*. Praha: PedF UK, 1996.

MARCUSCHI, L.A. *Análise da conversação*. São Paulo: Ática, 2003.

MARQUES, Maria Lúcia Garcia. O bordão na oralidade espontânea: História da designação, marcas de uso e conotações. In *Lindley Cintra, Homenagem ao Homem, ao Mestre e ao Cidadão*. Lisboa : Faculdade de Letras, 1999, s. 459-489.

MARQUES, Maria Lúcia Garcia. Os bordões da língua falada e variação. In *Actas do XI Encontro da APL*. Lisboa : Colibri; Faculdade de Letras, 1996, s. 309-322.

MARTELOTTA, Mário Eduardo. Gramaticalização em operadores argumentativos. In *Gramaticalização no português do Brasil: uma abordagem funcional*. Rio de Janeiro: Tempo Brasileiro, 1996, s. 106-122. [online].

Dostupné z:

<http://www.discursoegramatica.letas.ufrj.br/download/publicacao_livro_gramaticalizacao.pdf>

MARTELOTTA, Mário Eduardo, COSTA, Sílvia, NASCIMENTO, Enrico. Gramaticalização e discursivização de assim. In *Gramaticalização no português do Brasil: uma abordagem funcional*. Rio de Janeiro: Tempo Brasileiro, 1996, s. 146-155. [online].

Dostupné z:

<http://www.discursoegramatica.letas.ufrj.br/download/publicacao_livro_gramaticalizacao.pdf>

MARTELOTTA, Mário Eduardo, ALCÂNTARA, Fabiana. Discursivização na partícula né?. In *Gramaticalização no português do Brasil: uma abordagem funcional*. Rio de Janeiro: Tempo Brasileiro, 1996, s. 156-163. [online].

Dostupné z:

<http://www.discursoeagramatica.letas.ufrj.br/download/publicacao_livro_gramaticalizacao.pdf>

MATEUS, M.H. Mira et alii. *Gramática da língua portuguesa*. Lisboa: Caminho, 1989.

MORAIS, Armindo de. E coiso e tal – algumas considerações sobre o uso da Linguagem Vaga em Enunciados Narrativos Orais. In *Actas do XXIII encontro da APL*. Lisboa: APL, 2008, s. 359-371.

NEBESKÁ, Iva. *Úvod do psycholingvistiky*. Praha: H&H, 1992.

PARÁ, M.L. Dias. Uma língua, duas modalidades: o texto oral e o escrito. *Revista Eletrônica do Instituto de Humanidades*, Vol II, No VII, 2003. [online]. [cit. 2010-12-20].

Dostupné z:

<<http://publicacoes.unigranrio.edu.br/index.php/reihm/article/viewFile/428/420>>

Público, 12-09-1995.

RISSO, Mercedes Sanfelice. Marcadores discursivos basicamente seqüenciadores. In Jubran, C. C. A. S.; Koch, I. G. V. (Org.), *Gramática do português culto falado no Brasil*. V. 1.: Construção do texto falado. Campinas: Editora da Unicamp, 2006, s. 427-496.

RISSO, Mercedes Sanfelice, SILVA, Giselle Machline de Oliveira e, URBANO, Hudinilson. Traços definidores dos marcadores discursivos. In Jubran, C. C. A. S., Koch, I. G. V. (Org.), *Gramática do português culto falado no Brasil*. V. 1.: Construção do texto falado. Campinas: Editora da Unicamp, 2006, s. 403-425.

SILVA, Giselle Machline de Oliveira e. Anatomia e fisiologia dos marcadores discursivos não-prototípicos. In Neves, M.H.M. (Org.), *Gramática do português falado*. Vol. VII: Novos Estudos. São Paulo: Humanitas/FFLCH/USP; Campinas: Editora da Unicamp, 1999, s. 297-347.

URBANO, Hudinilson. Aspectos basicamente interacionais dos marcadores discursivos. In Neves, M.H.M. (Org.), *Gramática do português falado*. Vol. VII: Novos Estudos. São Paulo: Humanitas/FFLCH/USP; Campinas: Editora da Unicamp, 1999, s. 195-258.

VOTRE, Sebastião Josué. Um paradigma para a lingüística funcional. In *Gramaticalização no português do Brasil: uma abordagem funcional*. Rio de Janeiro: Tempo Brasileiro, 1996, s. 15-23. [online].

Dostupné z:

<http://www.discursoeagramatica.letas.ufrj.br/download/publicacao_livro_gramaticalizacao.pdf>

Zdroje pro korpus

FERREIRA, Vergílio. *Aparição*. Lisboa: Bertrand Editora, 2003.

JORGE, Lídia. *Jardim sem limites*. Lisboa: Publicações Dom Quixote, 1998.

LEITE, Isabel, COIMBRA, Olga. *Português sem fronteiras I*. Lisboa: Lidel Edições técnicas, 2002.

Português Falado – Variedades geográficas e sociais. [online].

Dostupné z:

<http://www.clul.ul.pt/sectores/linguistica_de_corpus/projecto_portuguesfalado.php>

RTP. *A de autor*. [online].

Dostupné z:

<http://tv1.rtp.pt/programas-rtp/index.php?p_id=26365&e_id=3&c_id=8&dif=tv>

RTP. *Agora é que é!*. [online].

Dostupné z: <<http://tv1.rtp.pt/multimedia/progVideo.php?tvprog=26444&idpod=39918>>

RTP. *Lado B*. [online]

Dostupné z: <<http://ww1.rtp.pt/blogs/programas/ladob/>>

SIC. *Gato Fedorento*. [online].

Dostupné z: <<http://www.videosfedorentos.com/>>

SIC. *A Última Ceia*. [online].

Dostupné z: <<http://sic.sapo.pt/sicradical/programas/a-ultima-ceia/videos/>>

TV Brasil. *Sem Censura*. [online].

Dostupné z: <<http://www.tvbrasil.org.br/semcensura/novo/videos/#videoYT>>

TV Globo. *São Paulo Fashion Week*. [online].

Dostupné z: <<http://video.globo.com/Videos/Busca/0,,7959,00.html?b=spfw>>